

A nagyszalontai és dobozi romaellenes tömeggyilkosságok 1944 októberében

Az 1944–1945-ös időszak kulcsfontosságú Magyarország történetében. Habár a magyar csapatok 1941. június végétől részt vettek a Szovjetunió elleni háborúban, Közép-Európa több államához hasonlóan Magyarország 1944-ben vált hadműveleti területté. A szovjet csapatok a Dnyeper-Kárpáti offenzíva keretében 1944 tavaszán, északkelet felől, már megközelítették a magyar határt, ellenben a magyar 1. hadsereg áprilisi ellentámadásával sikerült a frontvonalat stabilizálni. Románia 1944. augusztus 23-i átállásával viszont megnyílt a tér a szovjet csapatok előtt, s a német-magyar vonalakat megkerülve, Románia déli területei felől támadtak Bulgária, a megszállt jugoszláv területek, valamint a Bánáton keresztül Magyarország irányába.

Miközben a román átállást követően kinevezett új, Lakatos Géza vezetésével megalakult kormány elsődleges céljává vált a háborúból való kiválás, már augusztus végén egyeztettek a német hadvezetéssel egy közös, Dél-Erdély elleni támadásról. Szeptember 5-én a magyar 2. hadsereg Észak-Erdélyből Torda és Marosludas irányába, míg szeptember 13-án a magyar IV. és VII. hadtest a Bánságban lévő német csapatokkal együtt Temesvár irányába indított offenzívát. Miközben mindkét támadás ért el részleges sikereket, a 2. Ukrán Front beérkező csapatai megállították és visszavetették a magyar és német erőket. Különösen súlyos helyzet alakult ki Arad térségében, ahol a gyengén kiképzett magyar erők között több helyen pánik tört ki, a bevetett póthadosztályok pedig a felbomlás határára jutottak. Ezt felismerve, a 2. Ukrán Front erre a térségre összpontosította erőit, azzal a céllal, hogy Szeged és Nagyszalonta között áttörve az arcvonalat a Debrecen és Nagyvárad térségében gyülekező magyar és német csapatok mögé kerüljön. Mindezért 1944. szeptember végén és október első felében heves és váltakozó sikerű harcok zajlottak Makó, Gyula és Nagyszalonta térségében.

Miközben az említett események hadtörténeti feltárása magyar részről már nagyrészt megtörtént,¹ csak korlátozottan vizsgálták azt, hogy ezeket a harcokat milyen, a polgári lakosság elleni atrocitások kísérték. Tanulmányomban a magyar–román határ mentén fekvő Nagyszalonta példáján vizsgálom az egymásra ható erőszakhullámok történetét.² A város 1944. szeptember 26. és október 5. között öt alkalommal cserélt gazdát a harcok során. A szeptember 26. és 30. közötti szovjet–román megszállás során elkövetett atrocitások, a magyar háborús propagandának köszönhetően, a szovjet háborús bűncselekmények szimbólumává váltak. Ezzel párhuzamosan viszont a visszatérő magyar csapatok a szovjetekkel való kollaborálás vádjára hivatkozva két, román ellen irányuló tömeggyilkosságot is elkövettek. Október 2-án Nagyszalontán 18 főt, három nappal később pedig Doboz településen további 20 főt végeztek ki.

A frontátvonulás történetéhez csak korlátozottan állnak rendelkezésünkre levéltári források. A harcok idején nem működött a polgári közigazgatás, a területen harcoló alakulatoknak (4. tábori póthadosztály, 8. tábori pótezred, 1. páncélosadosztály) iratanyaga nem maradt fenn. Korabeli iratanyagként csupán a Nagyszalontán elkövetett atrocitásokról felvett jegyzőkönyvek érhetők

* Eötvös Loránd Tudományegyetem, Történelem Segédtudományai Tanszék, egyetemi adjunktus; Erőszakkutató Intézet, kutató; ORCID: 0000-0001-7943-6656.

¹ Jakus 1997; Ölvedi 1970; Számvéber 2023.

² A Nagyszalontán és Dobozon elkövetett tömeggyilkosságokra vonatkozó korábbi kutatási eredményeim egy részét az alábbi tudományos és ismeretterjesztő művekben tettem közzé korábban: Fóris 2023; Fóris 2024a; Fóris 2024b.

el.³ Így tanulmányom alapját az a három bírósági eljárás adja, amit a nagyszalontai és kötegyáni romák meggyilkolása kapcsán indítottak.

1945-ben a román hatóságok nyomozást folytattak a 18 nagyszalontai cigány férfi 1944. október 2-i kivégzése ügyében.⁴ 1946 júniusában ezt a vizsgálati anyagot a Kolozsvári Népbíróság is felhasználta az 1944. szeptember–októberi harcok során elkövetett atrocitások ügyében lefolytatott, ún. kilencedik csoport perében. Ez utóbbi során három magyar katonatisztet (Tarnaváry Árpád vezérőrnagy, Sárkányi István százados,⁵ Dezsőffy [?] őrnagy), két csendőrtisztet (Kiss P. Ernő csendőrezredes,⁶ Nagy Pál csendőrőrmester) és egy helyi lakost (Czégé Imre) távollétükben halálra ítélték.⁷

Ettől függetlenül, 1947-ben, a Budapesti Népbíróság felelősségre vonta az 1. páncéloshadosztály I.b (hírszerző és kémelhárító) osztályának a magyar igazságszolgáltatás számára elérhető tagjait.⁸ Ennek során nem használták fel a román eljárás anyagait, valamint az eljárás sem korlátozódott a kémelhárítók sarkadi tevékenységére. Maga az osztály vezetője, Kubányi György százados, nem volt elérhető (a Szovjetunióban ítélték el háborús bűnök miatt, ott is halt meg),⁹ így a per fővádlottja az I.b osztályon detektívként dolgozó Kozma Andor lett. A perben elítélt hat vádlott közül három főt ítélték el a sarkadi tevékenységük miatt. A bíróság Kozma Andort halálra (az ítéletet 1947. december 23-án végrehajtották), detektívtársát, Tóth Sándort, és a kötegyáni romák összeszedését vezető helyi civilt, Molnár Imrét, pedig 2–2 évre ítélte.¹⁰

Mivel az I.b osztály munkatársai közvetlenül nem vettek részt a romák kivégzésében Doboz településen, így a tömeggyilkosság csak említés szintjén jelent meg az eljárásban. A mérsárlás ügyében közel 10 évvel később, 1956-ban, jártak el a hatóságok.¹¹ A Békés Megyei Bíróság 1956. július 15-én ítélte el a kivégzést végrehajtó csapatcsendőröket: Boldizsár János csendőrőrmester életfogytiglani, az alárendeltjeit, Kalocsai Györgyöt 12, Magyar Ferencet 10, Molnár Józsefet 4, Tóth Józsefet pedig 6 év börtönbüntetésre ítélte.¹²

HADIESEMÉNYEK NAGYSZALONTA TÉRSÉGÉBEN

A második bécsi döntéssel Magyarországhoz visszacsatolt Nagyszalontán nem volt idegen a katonai jelenlét,¹³ hiszen a Bihar vármegyei megyeváros határtelepüléssé vált, 1942-től pedig a nagyváradi 3/I. huszárosztály 3/3. százada is a városban állomásozott.¹⁴ Közvetlenül viszont a háború Románia átállásával érte el a települést. 1944. szeptember 1-jén a közép-tiszai hadműveleti terület részeként kettős katonai-polgári közigazgatást vezettek be.¹⁵ A magyar csapatok szeptember 8–9-én

3 Fóris 2023.

4 United States Holocaust Memorial Museum (a továbbiakban: USHMM) RG-25.004M Selected Records from the Romanian Information Service Reel 42. File 40030, item 47. Massacre of 18 Gypsies in Salonta, Northern Transylvania, by Hungarian gendarmes. – Court investigation. Ezúton köszönöm George Eisennek, Gellért Ádámnak, Rivka Schillernek az iratanyag megosztását.

5 A román anyagban csak, mint „Sárkány” szerepel. Az adott személyt kiadatásakor a magyar hatóságok feleltetik meg Sárkány Istvánnak. (A Kolozsvári Népbíróság tevékenységét kutató Kovács Szabolcs szíves közlése alapján.)

6 Kiss P. Ernő csendőrezredes nem ismert, viszont Kiss P. Ernő százados igen.

7 Kovács 2018: 62–71. *Hungarian Roma During World War II. Anti-Roma mass killings in Hungary, 1944-1945.* [Database]. Nagyszalonta 1944.10.02. (<https://hungarianromaww2.mnl.gov.hu/en/mapping/#anti-roma-mass-killings/nagyszalonta>; utolsó hozzáférés: 2026. január 27.).

8 Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL) VII.5.e 21847/1949. Köszönetet mondok Gellért Ádámnak az iratanyag megosztásáért.

9 Bársony 2015: 60.

10 BFL VII.5.e 21847/1949. 2–13, A Budapesti Népbíróság ítélete. Budapest, 1947. december 23.

11 Magyar Nemzeti Levéltár Békés Vármegyei Levéltár (a továbbiakban: MNL BéVL) XXV.10.c B.551/1956. Boldizsár János és társai elleni per.

12 A Békés Megyei Bíróság ítéletét közli: Kereskényiné Cseh (szerk.) 2008: 137–151.

13 Suba 2016: 81.

14 Bene–Szabó 2003: 19.

15 3110/1944. M. E. sz. rendelet a különleges közigazgatási szabályok hatályának újabb megállapításáról, *Budapesti Közlöny* 1944. szeptember 2. 2.

jelentek meg a településen,¹⁶ ugyanis a román átállást követően felállított 4. tábori póthadosztály szeptember 13-án Nagyszalonta–Gyula térségéből kezdte meg támadását a Fekete-Körös és Belényes irányába. A magyar és német csapatoknak viszont a részleges területnyeréseket követően nem sikerült érvényesíteniük stratégiai céljaikat. Sőt, a 2. Ukrán Front szeptember 20-i támadását követően gyakorlatilag néhány nap alatt visszavetették a tengelyhatalmi erőket a kiinduló helyzetükbe – a magyar–román határra. A 4. tábori póthadosztály szeptember 21-én felbomlás közeli állapotba került.¹⁷

A város térsége akkor került a hadműveletek fókuszába, amikor a Szovjet Fegyveres Erők Parancsnoksága (SZTAVKA) szeptember 25-én elfogadta Rogyion Malinovszkij hadseregtábornok, a 2. Ukrán Front parancsnokának azon tervét, mely szerint a 2. Ukrán Front a Nagyszalonta és Szeged közötti térségben töri át a magyar–német arcvonalat.¹⁸ Ezen haditerv végrehajtását az is segítette, hogy szeptember 26-ra a magyar II. tartalékhadtest balszárnyán, Gyula és Nagyszalonta között, egy 30–35 km-es rés jött létre. Így a magyar haderő képtelen volt megakadályozni Nagyszalonta elfoglalását. Egyes visszaemlékezések szerint az első szovjet katonák már szeptember 25. éjszaka megjelentek a település külterületén. Másnapra viszont a román seregtestek, valamint a szovjet 53. összefegyvernemi hadsereg 203. lövészadosztályának katonái teljes egészében elfoglalták a települést.¹⁹

Ugyanakkor a szövetséges haderőknek nem sikerült tartósan ellenőrzésük alá vonni Nagyszalontát. A magyar 1. páncélosadosztály a szeptember 29. éjfélkor kapott parancs alapján másnap, szeptember 30-án – miután Kötegyánnál leküzdötte az ellenséget – 17 órára Nagyszalonta nyugati szegélyét, 18 órára pedig az egész várost elfoglalta.²⁰

A magyar uralom viszont egy hétnél is rövidebb ideig maradt fenn a városban. Miután a Dél Hadseregcsoport erőinek döntő részét Nagyvárad térségében összpontosította, a szovjetek észak, északnyugati irányú támadásai pedig eredménytelenek voltak, a 2. Ukrán Front figyelme ismét a Nagyszalontától délre eső arcvonalra irányult, ahol a magyar 3. hadsereget mind az arcvonalra jutó erők nagysága, mind a magyar csapatok alacsony harci szelleme miatt a tengelyhatalmi védelem leggyengébb pontjának látta.²¹ A települést elfoglaló 1. páncélosadosztályt október 1-én visszavonták Sarkad–Sarkadkeresztúr térségébe gyülekeztetni, és Nagyszalonta térségében az arcvonalat a szeptember végi harcok során is a felbomlás jeleit mutató, rendkívül alacsony morállal bíró 4. tábori póthadosztály vette át.²²

Október 4-én ennek a seregtestnek a 8. tábori pótezrede szinte ellenállás nélkül kiűrtette Nagyszalontát. Ugyanakkor az 1. páncélosadosztály egyik zászlóaljának, egy tüzerűteg támogatásával, aznap délután 4 órára még sikerült visszafoglalnia a települést, és ennek nyomán a 4. tábori póthadosztály ismételten visszavette állásait a város déli peremén.²³ Másnapra viszont a szovjetek mintegy 20 harckocsi bevetésével négy helyen is áttörték a 4. tábori póthadosztály állásait, s Nagyszalontán keresztül egészen Atyásig nyomultak előre.²⁴ Ezzel a város tartósan szövetséges fennhatóság alá került.

16 Dánielisz 2008: 94.

17 Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban: HL) Tanulmánygyűjtemény (továbbiakban: TGY) 3347. Tömöry Jenő: Adalékok a 4. pót. ho. Nagyvárad körüli harcaihoz. (1944. szeptember 21-től 25-ig), 1; Ungváry 2005a: 488–489.

18 Ölvedi 1969: 589–591; Számvéber 2013: 65–55.

19 Cornea 2005: 179; Vincze é. n.: 1944. szeptember 26.

20 Bundesarchiv Militärarchiv (a továbbiakban: BA MA) RH 19-V/37. Kriegstagebuch Nr. 4 der Heeresgruppe Süd, Bd. 2. 218., 222. Kriegstagebuch des Oberkommando der Heeresgruppe Süd Band 4 Teil 2. 30. September 1944; HL TGY 3209. Ráskay Pál: Az 5. gépkocsizó tüzérosztály harctéri naplója, 20. (1944. szeptember 30.); Dánielisz 2008: 95; Számvéber 2013: 73.

21 Ölvedi 1969: 594, 598.

22 BA MA RH 19-V/51. Anlagen zum Kriegstagebuch Nr. 4. Bd. 1/1. 183. Lageunterrichtung, 5. Oktober 1944; Ölvedi 1970: 93–97.

23 BA MA RH 19-V/65. Anlagen zum Kriegstagebuch Nr. 4. Bd. 2: Morgen und Tagesmeldungen 15. Tagesmeldung vom 4. Oktober 1944; BA MA RH 19-V/38. 31. Kriegstagebuch Band 4 Teil 3, 4. Oktober 1944; HL TGY 3209. Ráskay Pál: Az 5. gépkocsizó tüzérosztály harctéri naplója, 22. (1944. október 4.).

24 BA MA RH 19-V/38. Kriegstagebuch Nr. 4 der Heeresgruppe Süd, Bd. 3. 45. Kriegstagebuch des Oberkommando der Heeresgruppe Süd Band 4 Teil 3, 5. Oktober 1944; HL TGY 3209. Ráskay Pál: Az 5. gépkocsizó tüzérosztály harctéri naplója, 22. (1944. október 5.).

SZOVJET ATROCITÁSOK ÉS NEMZETISÉGI SÉRELMEK NAGYSZALONTÁN

Szeptember 26-án a szovjet csapatok bevonulása rendezetten történt, viszont estére kiütközött a bevonuló csapatok felbomlott fegyelme. A korabeli visszaemlékezések, valamint a város magyarok általi visszafoglalását követően felvett jegyzőkönyvek tanúsága szerint az elkövetkező napokat a helyi szeszlerakatot feltörő katonák fosztogatásai, tömeges nemi erőszak, valamint az ezek keretében elkövetett önkényes gyilkosságok jellemezték.²⁵ Helytörténeti kutatások alapján 18 személyt lőttek agyon a megszállók, 18-an pedig a megaláztatások hatására öngyilkosok lettek.²⁶

Sajnos eddig nem sikerült feltárni olyan román vagy szovjet katonai forrást, ami beszámolna a településen történt atrocitásokról vagy a katonák fegyelmi problémáiról. Így nem megállapítható pontosan, hogy milyen tényezők játszottak közre a polgári lakosság elleni erőszakban. Az áldozatok visszaemlékezései és más hasonló atrocitások alapján, valószínűleg két tényező indikálhatta a megszállók által elkövetett erőszakos tetteket. Egyrészt, Nagyszalonta az egyik első olyan magyar város volt, amit a Vörös Hadseregnek sikerült elfoglalnia. A térség elfoglalásával kerültek az említett 203. lövészhadosztály katonái olyan területre, ami már nem a szövetséges Romániához, hanem az ellenséghez tartozott. Ugyancsak akár az 1944. októberi alföldi páncéloscsata,²⁷ az 1944–1945 telén zajló Budapest ostroma,²⁸ továbbá az 1945 elején Székesfehérvár térségében vívott váltakozó eredményességű harcok²⁹ arra mutattak rá, hogy a szovjetek hevesebb harcokat követően léptek fel erőszakosabban a polgári lakossággal szemben. Feltételezhetjük, hogy a katonák rossz ellátása miatt – informálisan –, a helyi szovjet parancsnok engedélyezhette a szabadrablást. Utóbbit erősítheti, hogy az áldozatokkal felvett jegyzőkönyvek szerint magasrangú szovjet tisztek is jelen voltak a városban a fosztogatások idején.³⁰

A megszállás alatt a nemzetiségi sérelmek is táptalaját adták az atrocitásoknak. Miközben Nagyszalonta lakosságának több mint 95%-a magyar anyanyelvű volt, a város a román–magyar etnikai kontaktzónában helyezkedett el. Az 1910-es népszámlálás alapján a Nagyszalontai járásban a városhoz tartozó 12 község közül 5 román többségű volt.³¹ Az Osztrák-Magyar Monarchia összeomlását követően a román haderő 1919. április 22-én elfoglalta a várost és egészen 1940. szeptember 6-ig a román állam fennhatósága alatt is maradt, amikor is a második bécsi döntés értelmében a magyar Honvédség bevonult a településre.³² A román hatalomváltás együtt járt a magyar nemzeti szimbólumok eltüntetésével, a magyar tisztviselők kiutasításával, a magyar anyanyelvű középiskolai oktatás megszüntetésével.³³

A magyar államhatalom visszatérével ellentétes irányú folyamatok zajlottak le. A román államhatalmat megtestesítő tisztviselőkön, rendőrökön, csendőrökön és pedagógusokon kívül 62, még a román időszak alatt Belényes környékéről a városba telepített román családnak is el kellett hagynia a várost.³⁴ A hatalomváltás a helyi románság számára nem csupán a politikai hatalomból és közigazgatásból való visszaszorulást jelentette, hanem az anyanyelvi oktatás lehetőségének szűkítését is. Emellett a román nemzetiségi munkaszolgálat keretében több száz román férfit hívtak be a Honvédségbe.³⁵

1919-hez hasonlóan, a román katonák 1944 szeptemberében is ledöntötték Kossuth Lajos szobrát.³⁶

25 Fóris 2023: 615–647; Dánielisz 2008: 95, 233.

26 Szilágyi–Szűcs 2016.

27 A Körösvidék területén kiépített szovjet katonai igazgatásról és a Vörös Hadsereg által elkövetett atrocitásokról lásd Faur 2002; Faur 2003.

28 A Budapesten elkövetett szovjet atrocitásokra vonatkozólag lásd Ungváry 2021: 342–364.

29 A Székesfehérvár térségében elkövetett szovjet atrocitásokra vonatkozólag lásd Lattenstein 2005.

30 Fóris 2023: 627, 632–633.

31 *A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása* 1912. 292–293.

32 Illésfalvi–Szabó 2010: 77–80.

33 A két világháború közötti Nagyszalonta történetéről lásd Cornea 2005: 11–156; Dánielisz 2008: 50–77.

34 Dánielisz 2008: 72.

35 Cornea 2005: 163–178.

36 Dánielisz 2008: 97, 234; Fóris 2023: 626.

Miközben a román katonák a szovjetekhez képest korlátozottabban vettek részt a város kifosztásában, ezzel egyidejűleg viszont megengedték a Nagyszalontához közel fekvő, román többségű falvak – Madarász, Marciháza és Tulka – lakosságának, hogy csatlakozzanak a fosztogatáshoz. Így szekerekkel jöttek fel a szomszéd településekről, és a feltört üzletekből, valamint elhagyott magánlakásokból árut, ruhát és tartós élelmiszert is elvittek.³⁷ A hasonló magatartásformát nem tekinthetjük egyedülállónak a vegyes lakosságú partiumi területeken. Így az apátfalvai magyar lakosság 1919. júniusi lázadásának megtorlásaként a helyi román parancsnok ugyancsak a szomszédos román falvak lakosaival fosztatta ki a települést.³⁸ Ugyancsak hasonló módon, 1944. szeptember végén, Kötegyánt is kifosztották a szomszédos Illye település román lakosai.³⁹ „A magyarok csak visszakapják azt, amit csináltak” – indokolta egy román őrnagy a kötegyáni református lelkésznek a fosztogatások támogatását.⁴⁰

A szovjet–román uralom alatt ugyancsak a többségi társadalom ellen fordult az itt élő roma lakosság egy része is. A nagyszalontai romák földrajzilag szegregálva, három helyen éltek. A legszegényebbek, az alapvetően kóborcigány életmódot folytatók, földkunyhókban éltek a Kígyós-réten, a nagyszalontai roma lakosság többsége viszont a Vajda tér viskóiban élte mindennapjait, míg a Harcsa utcában a „cigányarisztokrácia”, tehát a saját házzal és keresettel bíró, „polgárosult” romák éltek.⁴¹

Nagyszalonta városa 1941-ben az úgynevezett cigányrendeletével került az országos sajtóba. Hadady Imre polgármester, 1941 tavaszán, egy cigány-összeírást végeztetett a városban. Ennek során az ugyanebben az évben megtartott népszavazáshoz képest (7 cigány anyanyelvű, 104 cigány nemzeti-ségű személy⁴²) a helyi hatóságok jóval több nagyszalontai lakost, 429 főt – a lakosság 2,8%-át⁴³ – azonosították cigányként. Róluk valamilyen „katasztert” állítottak fel.⁴⁴ Ugyan az 1941. május–júniusban megjelent sajtótudósításokban még „cigány-emancipációról”, „a cigányok körében megindult polgárisodási folyamat meggyorsításáról”, külön „cigány-fürdő” megnyitásáról írtak,⁴⁵ az október elején⁴⁶ a közgyűlés által elfogadott szabályrendelet már csak represszív intézkedéseket tartalmazott. „Zárt cigánytelepülés” létesítését rendelték el, amit esténként csak a cigányügyi előadó írásos engedélyével hagyhattak el. Az itt élők számára kötelező munkáltatást írtak elő. Elköltözni – és ezáltal az előírt szabályok alól mentesülni – polgármesteri engedély fejében, csak „megélhetést nyújtó foglalkozás” megléte, valamint „rendes lakás” bérlése vagy ház vásárlása esetén lehetett.⁴⁷ Ugyan a rendelet nem szerepeltette a gettó szót, a szélsőjobboldali sajtó „cigány-gettóként” reflektált a nagyszalontai „cigánytelepülésre”, párhuzamot húzva a zsidó lakossággal.⁴⁸ A *Nagyszalontai Az Újság* pedig annak a hírnek kapcsán, hogy a Német Birodalomban a zsidótörvények előírásait kiterjesztenék a roma lakosságra is, büszkén hirdette, hogy „ez nem jelent egyebet, mint azt, hogy Németországban egy

37 Dánielisz 2008: 96; Fóris 2023: 631.

38 Marosvári 2024: 187–199.

39 BFL VII.5.e 21847/1949. 307. Tárgyalási jegyzőkönyv, 1947. december 3., 29.

40 Szabadi (szerk.) 2016: II. köt. 271.

41 K. N. L.: Csóri vajda népe 1940-ben. *Statisztikai Tudósító* 1941. március 24. 1–2; N. L.: Adatok a nagyszalontai cigánykataszterből. *Magyar Közigazgatás* 1941. április 20. 5; Külön gőzfürdőt, külön népiskolákat kapnak Farao nagyszalontai ivadéakai. *Déli Hírlap* 1941. június 8. 4.

42 1941. évi népszámlálás. 1990. 258–259.

43 1941-ben a Tisztiorvosi Szolgálat által, helyi orvosok bevonásával, végrehajtott cigányfelmérés 483 főre, a lakosság 3,17%-ára, tette a romák létszámát a városban. A helyi sajtó 400–500 főre tette a romák létszámát. Kertesi–Petrilla 1943: 270; Kézdi 1998: 286; 210.000 cigány él Magyarországon. A megye cigányainak huszad része Nagyszalontán él. *Nagyszalontai Az Újság* 1943. április 9. 2.

44 K. N. L.: Csóri vajda népe 1940-ben. *Statisztikai Tudósító* 1941. március 24. 1–2; N. L.: Adatok a nagyszalontai cigánykataszterből. *Magyar Közigazgatás* 1941. április 20. 5; Minden bizonnyal ennek adattartalma megegyezhetett azzal, amit később a város „cigányrendeletének” 7. §-ában előírtak a „cigánykataszter” vezetésére. Miklós 2023: 88.

45 Cigány-emancipáció Nagyszalontán. *Magyar Nemzet* 1941. május 9. 4; Külön gőzfürdőt, külön népiskolákat kapnak Farao nagyszalontai ivadéakai. *Déli Hírlap* 1941. június 8. 4.

46 *Magyar Élet* 1941. október 3. 7; Nagyszalontán rendezik a cigánykérdést. Szigorú zárlat alá veszik a cigánytelepet. *Kárpáti Híradó* 1941. október 5. 4.

47 Miklós 2023: 87–90.

48 *Magyar Futár* 1941. december 11. 22.

tollvonással megvalósul a szalontai terv”.⁴⁹ A nagyszalontai városvezetés a német megszállást megelőzően is az országos antiszemita jogszabályokon túlmutatóan is igyekezett megkeseríteni az itteni zsidó lakosság életét – többek közt akár azzal, hogy az 1941-es árvíz során a polgármester cigányokat akart költöztetni jómódú zsidó családok lakásaiba.⁵⁰

A belügyminiszter részéről a rendelet ugyan nem került megerősítésre, a magyar önkormányzatok romaellenes helyi rendeletei számára viszont a nagyszalontai városi vezetés intézkedése országosan mintává vált. Többek között Esztergom⁵¹ és Ungvár⁵² is érdeklődve tekintett a szalontai modellre. Az egyik debreceni sajtótermék pedig csak amiatt utasította el a „cigányok szalontai elpolgárosítását”, mert szerintük „a cigány külön faj, külön nép, éppen úgy, mint a zsidóság”.⁵³ Nagyszalontán egyes elemei kerültek megvalósításra, mint a helyi romák kényszerfertőtlenítése,⁵⁴ vagy éppen az élelmiszerjegyeknek a munkahelyhez kötése.⁵⁵ Bársony János kutatásai szerint pedig 1942-ben két lezárt telepet hoztak létre Nagyszalontán a kigyósréti és Vajda-téri muzsikus cigányok munkáltatására.⁵⁶

Sajnos a romák szovjet megszállás alatti magatartására vonatkozólag csak magyar visszaemlékezések maradtak fenn. Ezekben visszatérő elem, hogy a romák a szovjet csapatokat zeneszóval fogadták – egyes visszaemlékezések szerint az Internacionáléval. A bevonulás után pedig közreműködtek a fosztogatásokban, segítették a szovjet katonákat az értékesebb vagyontárgyak, illetve a szovjet katonák előtt elbújt nők fellelésében, úgymond „az oroszokat a cigányok és a kommunista érzelmű lakosság vezette”.⁵⁷ A frontátvonulás mindig is lehetőséget biztosít a fosztogatásokra, főleg akkor, ha a vagyonnal bíró lakosság jelentős része elmenekült – így ingatlanjait örízetlenül hagyta. A szegregált roma közösségek és a többségi magyar társadalom közötti ellentétek megágyazhattak annak, hogy a fosztogatásokba bekapcsolódva állítsák helyre a közösségük morális ökonómiáját. Emellett a szovjet katonák a „kapitalista, fasiszta rendszer elnyomottaival” is közösséget érezhetett. Több alkalommal élelmet, lestrapált lovat vittek a cigánytelepekre, vagy engedélyezték számukra a fosztogatást.⁵⁸

Ugyan a rendbontásokban minden bizonnyal nem csak ők vettek részt, mindez viszont megágyazott a Nagyszalontán és környékén élő romák elleni erőszakos fellépésnek.

TÖMEGGYILKOSSÁG NAGYSZALONTÁN

Október 1-én hajnali 4 órakor az 1. tábori póthadosztályt kivonták az arcvonalból és Nagyszalontánál a frontot a 4. tábori póthadosztály vette át.⁵⁹ A seregtest parancsnoka, Tarnaváry Árpád vezérőrnagy – mivel a nagyszalontai városháza tisztviselői közül senkit sem talált a helyén – egy, az első világháború alatt törzsőrmesterként a nevezett tábornok alatt szolgáló helyi hadirokkant veteránt, Macskássy Alajos Jenőt, nevezte ki városparancsnokká.⁶⁰ Az elmenekült polgármester helyére kinevezett Macskássy egyik első feladata az volt, hogy végrehajtsa a város polgári lakos-

49 Németország egy tollvonással megvalósít egy szalontai tervet. *Nagyszalontai Az Újság* 1942. március 28. 2.

50 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (továbbiakban: ÁBTL) 3.1.9. V-43642. Hadady Imre vizsgálati dossziéja 16. Nagyszalontai Politikai Államrendőrségen felvett jegyzőkönyvek, Grósz József vallomása, 1948. június 26.

51 Miklós 2023: 78–80.

52 Kárpátaljai Területi Állami Levéltár Fond 94., op. 5., od. zb. 134. Nagy Lajos: Nagyszalonta kísérlete a cigánykérdés megoldására. Köszönöm Kosztyó Gyulának, hogy megosztotta velem a dokumentumot.

53 Szűcs Ferenc: Debrecenben nem helyeslik a cigányok szalontai elpolgárosítását. *Nagyszalontai Az Újság* 1942. január 2. 3.

54 Négy száz cigányt fertőtlenítettek ma a szalontai járványkórházban. *Nagyszalontai Az Újság* 1942. március 28. 5; Ma fertőtlenítették a cigányokat. *Nagyszalontai Az Újság* 1943. július 15. 4.

55 A dologkerülők nem kapnak élelmezési jegyet. *Nagyszalontai Az Újság* 1944. június 27. 4; Mikor osztják az élelmezési jegyeket? Fontos közellátási tudnivalók. *Nagyszalontai Az Újság* 1944. június 30. 4.

56 Bársony 2024: 86.

57 Fóris 2023: 630.

58 Bársony 2008: 223; A roma lakosság és a szovjet katonák közös fosztogatásaira lásd Szabadi (szerk.) 2016: I. köt. 290, 318; II. köt. 126, 357.

59 Számvéber 2023: 73.

60 USHMM RG-25.004M Reel 42. File 40030, item 47. ASRI dosar 83/1945. 86. Macskássy Alajos Jenő kihallgatási jegyzőkönyve, 1945. augusztus 8.; 113. Proces-verbal, Macskassy Rozalia, 28 noiembrie 1945; 118. Proces-verbal, Macskassy Alajos, 13 decembrie 1945.

ságának evakuálását. Macskássy Alajos ezt nem dobszó útján személyesen tette meg, hanem leventéket küldött ki ennek kihirdetésére. Ennek köszönhető az, hogy miközben délelőtt a lelkész a szószékről még a dicsőséges győzelemről szónokolt, délután a leventék már ezzel rémisztgették a lakosságot: „Mindenki csomagoljon, meneküljön, mert utcai harcokra kerül sor. Senkinek az élete nem lesz biztonságban!” Ennek megfelelően a polgári lakosság kiűritése inkább szervezetlen menekülésbe csapott át. „Legtöbbje gyalog, sok esetben mezítláb, közöttük terhes anyák, 2–3 éves gyermekek vonszolták magukat holtra fáradva az úton. Félőrültek voltak az emberek, leírhatatlan látvány volt. A véletlenül arra haladó magyar vagy német katonai autók a menekülteknek csak kis részét tudták felvenni.”⁶¹ – számolt be jelentésében Őrsy Dániel rendőrtanácsos, nagyszalontai rendőrkapitány, a menekültek körében kitört pánikról. A Nagyszalontát elhagyók helyzetét tovább súlyosbította az, hogy a Honvédség lefoglalta a megmaradt szállítóeszközöket, a Sarkadra vezető utat a román tüzéség már belötte. Így a 8–9 ezer fős tömeg október 1-én és 2-án a Geszt felé vezető földúton próbálta elhagyni a várost, jórészt csupán egy batyuval.⁶²

Közben megkezdődött a szovjet megszállás alatt elkövetett atrocitások felderítése. Egykorú forrásként erről a vizsgálatról az a hét jegyzőkönyv tanúskodik, amit a Honvéd Vezérkar főnökeként Vörös János vezérezredes, 1944. október 5-én, felterjesztett a Magyar Külügyminisztériumnak. Ezek szerint a vizsgálatot a VII. hadtest I.b. (hírszerző és kémelhárító) osztálya végezte el minden bizonnyal a 4. tábori póthadosztály bevonásával (a biharugrai atrocitásokról felterjesztett jelentést Tarnaváry vezérőrnagy írta alá). Ennek kapcsán mindenképpen megvizsgálandó az a kérdés, hogy ezek a vizsgálati eredmények hozzájárulhattak-e a romák kivégzéséhez. A jegyzőkönyvben a romák elkövetőkként jelennek meg, viszont konkrétan nincsenek megnevezve az egyes elkövetők. A dokumentumok alapján a kérdezőknek nem is volt céljuk az elkövetők személyazonosságának pontos megállapítása. A jegyzőkönyvek felvétele – október 2. és 3. – megegyezik a tömeggyilkosság időpontjával, a helyszíne viszont nem. Amíg Biharugrán a 4. tábori póthadosztály tábori csendőr-osztály járőre vette fel a jegyzőkönyveket, addig a Nagyszalontán történekekről a VII. hadtest parancsnokságának I.b irodájában hallgatták ki a menekülteket. Ugyancsak megemlítenő, hogy a kihallgatásokat vezető tiszt, Hajducki István főhadnagy, neve fel sem merült a háború utáni vizsgálatok során.⁶³

A kivégzés elrendelésének döntéshozási mechanizmusára csak Macskássy Alajos háború utáni, több alkalommal egymásnak is ellentmondó vallomásai állnak rendelkezésünkre. Október 2-án kellett felkeresnie a nagyszalontai gimnázium épületébe települt parancsnokságot, ahol referálnia kellett a lövész- vagy harckocsiárkok építéséről. A Macskássyt fogadó katonai parancsnok – egy alezredes, más vallomása szerint maga Tarnaváry vezérőrnagy – ennek a beszélgetésnek a keretében tért rá a romák kérdésére: „kik voltak, akik raboltak és fosztogattak? Igaz, hogy a cigányok?” Itt közölte vele, hogy „biztos adatai” vannak arról, hogy a Vajda téri cigányok követték el a fosztogatásokat, sőt az egyik csendőraltszagt agyon is lőtt már egy fiatallembert, „mert az oroszoknak kiszolgáltattott több lányt”.

A katonai parancsnok első terve az volt, hogy a tömeggyilkosságokat a Nagyszalonta melletti Nádas tónál vagy a környékbéli mocsaraknál hajtják végre. Előbb a kígyósréti romákat, majd a Vajda téren összeszedetteket lövik a tóba, illetve a mocsárba. Saját bevallása szerint Macskássy ez ellen élesen tiltakozott, mire a parancsnok „csak” minden negyedik roma lelövését helyezte kilátásba. Macskássy ezt is elutasította, mivel „a bevonuló orosz hadsereg megtorlásképpen a magyar lakosságot le fogja lövetni, amire példát hallottam nem is egy felől a katonáktól”.⁶⁴ Macskássyt támogatta két, a vitába bekapcsolódó őrnagy is. Ők elvetették ezt a tömeggyilkosságot és egy differenciáltabb megtorlást támogattak arra hivatkozva, hogy „ide való kémektől be fogják

61 Magyar Nemzeti Levéltár Pest Vármegyei Levéltára (továbbiakban MNL PVL) IV.801.a Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye főispánjának bizalmas iratai 81. dob. 285/1944. A m. kir. rendőrség vidéki főkapitánya. Helyzetjelentés Nagyszalontáról. 1944. október 5.

62 Cornea 2005: 181; Dánielisz 2008: 95–69; USHMM RG-25.004M Reel 42. File 40030, item 47. ASRI dosar 83/1945. 87. Macskássy Alajos Jenő kihallgatási jegyzőkönyve, 1945. augusztus 8.; 90. Varró István kihallgatási jegyzőkönyve, 1945. augusztus 3.

63 A vizsgálatról lásd Fóris 2023: 615–647.

64 USHMM RG-25.004M Reel 42. File 40030, item 47. ASRI dosar 83/1945. 87. Macskássy Alajos Jenő kihallgatási jegyzőkönyve, 1945. augusztus 8.

kérni az adatokat”.⁶⁵ A romákról a listát egy Garai nevű egyén állította össze, aki alighanem azonos azzal a rendőrdíjnokkal, aki a Fővezérség hírszerzése számára is adatokat szolgáltatott.⁶⁶

Délután 5-kor razzia vette kezdetét a Vajda téri cigánytelepen. Teherautóról leszálló katonák és leventék, csendőrökkel kiegészülve, szidalmazások mellett, szedték össze a romákat – korra és nemre való tekintet nélkül – és Mezei Vilmosné házába gyűjtötték őket.⁶⁷ A szűk épületből kihívták a férfiakat azzal a felszólítással, hogy romot mennek eltakarítani. Az épületből kihozott 18 férfit arccal a földnek fektették,⁶⁸ s ott agyonlőtték őket. A tömeggyilkosság rejtésére a házban maradt nők és gyerekek számára elrendelték, hogy tegyenek párnákat az ablakba, viszont a lövések hangjai, valamint a padlásra felmászottak beszámolója alapján is nyilvánvalóvá vált számukra, hogy mi történt a férfiakkal. Több asszony a hátsó ablakon kitört, mire egy magyar fegyveres az ajtón keresztül kétszer egymás után belelőtt a megriadt tömegbe. Mindezzel hét nőt sebesített meg.⁶⁹ Miközben az épülettől 10-15 méterre agyonlőtt férfiak elföldelését megszervezték és végrehajtották, a házba zárt rémült nőktől még italt és ruhaneműt is kizsaroltak az örök. „Aki pálinkát, cipőfélét vagy valamilyen női dolgokat tud hozni, az jöjjön, semmi baja nem lesz és mihelyst hoz, azonnal el lesz engedve” – fordult egy szakaszvezető a riadt foglyokhoz. Sikerült is az öröknek 5-6 nőtől szerezniük egy női retikült és három korsó pálinkát, s italozással töltötték az időt a temetés befejezéséig.⁷⁰ Ugyan egy őrt álló civil azt ígérte a bentlévőknek, hogy „10 perc után következnek”, az épületben lévő nőket és gyermekeket este 8-kor elengedték.⁷¹ Ekkor ők már csak a ruhadarabokat összeszedő katonával és egy helyi civillel találkoztak.⁷²

Az áldozat kiválasztásának szempontjai egyértelműek – a 18 áldozat 16 és 75 év közötti férfi volt, közülük 12 cigányzenész.⁷³ A tömeggyilkosság kivitelezése viszont kérdéseket vet fel. A keleti fronton végbement tömeggyilkosságokkal szemben⁷⁴ a kivégzést nem a városhatáron kívül, hanem magán a cigánytelepen hajtották végre. Ugyancsak különbözik a más tömeggyilkosságoktól az, hogy a kivégzés idejére nem voltak előkészítve még a sírok. Délután 6-kor a katonák a szomszéd utcából szedtek össze még férfiakat, akikkel helyben temetették el a kivégzett romákat.⁷⁵ Minderre két magyarázat adható: vagy az elkövetők „gyakorlatlanságáról” lehet szó, vagy pedig arról, hogy a 18 férfi kivégzése elsősorban a megmaradt roma közösség terrorizálására szolgált.

65 USHMM RG-25.004M Reel 42. File 40030, item 47. ASRI dosar 83/1945. 93. Macskásy Alajos Jenő kihallgatási jegyzőkönyve, 1945. augusztus 1.

66 Fóris 2023: 637–638.; A román hatóságok ugyan igyekeztek beazonosítani Garai személyét, a nyomozati anyagok alapján azonban ez nem sikerült. A Nagyszalontán élő Garai Istvánt gyanúsították meg besúgással, azonban a nevezett személy már az első szovjet megszállást megelőzően, 1944. szeptember 25-én elhagyta a várost egy szekérszlop vezetőjeként és csak 1945. január 5-én tért vissza Nagyszalontára. USHMM RG-25.004M Reel 42. File 40030, item 47. ASRI dosar 72/1945. 50. Adresă a Acuzatorului Public privind prezentarea spre audiere a unor internați din lagărul de la Oradea, 19 septembrie 1945.; 51. Proces-verbal, Jaro Rozalia, 22 Septembrie 1945.; 69. Proces-verbal, Garay Stefan, 22 octombrie 1945.

67 USHMM RG-25.004M Reel 42. File 40030, item 47. ASRI dosar 72/1946. 4. Karancsi Eliza kihallgatási jegyzőkönyv, 1945. augusztus 2.

68 Az egyik szemtanú, Diószegi Sándor szerint egy 1 méter mély vízelvezető árokba fektették a kivégzés alkalmával a romákat. USHMM RG-25.004M Reel 42. File 40030, item 47. ASRI dosar 72/1946. 31. Proces-verbal, Diószegi Alexandru, 13 septembrie 1945.

69 USHMM RG-25.004M Reel 42. File 40030, item 47. ASRI dosar 72/1946. 5. Ungváry Julianna kihallgatási jegyzőkönyv, 1945. augusztus 2.

70 USHMM RG-25.004M Reel 42. File 40030, item 47. ASRI dosar 72/1946. 3. Czégé Imre kihallgatási jegyzőkönyv, 1945. július 20.

71 Czégé Imre vallomása szerint csak egy órát voltak fogva a kivégzettek családtagjai és 6–7 óra körül szabadultak. USHMM RG-25.004M Reel 42. File 40030, item 47. ASRI dosar 72/1946. 29. Proces-verbal, Czege Emeric, 3 septembrie 1945.

72 USHMM RG-25.004M Reel 42. File 40030, item 47. ASRI dosar 72/1946. 11. Tinka Erzsébet kihallgatási jegyzőkönyv, 1945. július 27.

73 Bársony 2015: 64–65.

74 Kovács Szabolcs monográfiája rámutat a szovjet megszállás alatt álló területeken elkövetett tömeggyilkosságok és az erdélyi Pusztakamaráson 1944. szeptember 16–17-én elkövetett zsidóellenes mészárlás közötti összefüggésre. Kovács 2021.

75 USHMM RG-25.004M Reel 42. File 40030, item 47. ASRI dosar 72/1946. 13. Szemes Sándor kihallgatási jegyzőkönyv, 1945. augusztus 3. 14. Halász János kihallgatási jegyzőkönyv, 1945. augusztus 3. 16. Major Mihály kihallgatási jegyzőkönyv, 1945. augusztus 3.

SARKADTÓL DOBOZIG

A nagyszalontai romák szenvedései nem értek végett október 2-án, ugyanis az 1. páncélosadosztály I.b osztálya ismételten vizsgálatot folytatott a nagyszalontai romák ügyében. Az osztályt Kubányi György százados vezette, viszont a nyomozást Kozma Andor detektív végezte. „*A kihallgatásokat úgy folytattam le, hogy a cigányokat egyenként behozattam a kihallgatásra rendelt helységbe, ahol azok a tanúkkal szembesítettetek és ha ezután is tagadták a terhükre rótt cselekményt, meztelenre lettek vetköztetve, arculvertem és kutyakorbáccsal ütlegettem őket.*” – számolt be Kozma a népbírószági tárgyalásán a nagyszalontai romák kihallgatásáról.⁷⁶

A népbírószági eljárás során nem került szóba, hogy a 4. tábori póthadosztály által lefolytatott eljárás és a Vajda téri kivégzések után miért folytattak ismételt vizsgálatot a páncélosadosztály kémelhárítói is. „*Amikor Szalontára érkeztünk, megkértek, segítsék a cigányok kihallgatásánál*” – adott rövid magyarázatot a népbírószági tárgyaláson Tóth Ede.⁷⁷ Arról sincsen információnk, hogy kik és milyen szempontok alapján gyűjtötték össze a Sarkadra vitt romákat, történt-e együttműködés a 4. tábori póthadosztály és a harcok során a seregettest ideiglenesen a városban váltó 1. páncélosadosztály között.

Azt viszont más települések példáján is láthatjuk, hogy a páncélosadosztály I.b osztálya hasonló módon lépett fel a romákkal szemben a Sarkad és Nagyszalonta között fekvő Kötegyánon. Ez utóbbi települést szeptember 26-án foglalták el a román csapatok, majd két nap múlva visszafoglalták a német és magyar csapatok. Szeptember 29-én jelentek meg az 1. páncélosadosztály kémelhárítói a településen. Temesváry Ede zászlós több tábori csendőr társaságában egy listával érkezett a nagyközségbe, amin az ellenséggel kollaboráló romák nevei voltak felsorolva.⁷⁸ A romák fellelésében Molnár Imre helyi lakost vonták be, akinek vezetésével razziaát tartottak a cigánysoron. Ennek során legalább 9 cigány nőt és férfit – köztük 12–14 éveseket is – és egy cigány férfi nem cigány feleségét állították elő, majd a két tábori csendőrrel a község házára vitték őket. A vád kollaborálás és a Hangya szövetkezet helyi boltjának kifosztása volt. „*Ti hoztátok a románokat a magyarokra*” – ordította egy visszaemlékező szerint Molnár az összegyűjtötteknek.⁷⁹ Amikor a sarkadi csendőrlaktanyába átkísérték a foglyokat, Molnár Kozmának már, mint „partizánokat” adta át őket.⁸⁰ Más katona úgy tudta, hogy az előállított romák „fehér zászlóval fogadták az oroszokat”.⁸¹

Az elfogottak mind Kötegyánon, mind Sarkadon folyamatos verbális és fizikai bántalmazásnak voltak kitéve. Már a razzia során egy kézigránátot is bedobtak az egyik házba, ahol többen megsebesültek. Kötegyánon tyúkólba zárták, a kihallgatások alkalmával lelövélssel fenyegették, Sarkadon pedig meztelenre vetkeztették, és egy ágyra fektetve megbotozták őket.⁸² Több visszaemlékező szerint is Kozma különösen egy terhes nővel volt brutális.⁸³ Mindezt az erőszakot nem tudhatjuk be az alárendeltek túlkapásainak. A sarkadi csendőrlaktanyába behozottakkal szemben kifejezetten az I.b osztály vezetője, Kubányi György százados, rendelte el, hogy „minden eszközt fel kell használni arra, hogy bizonyítékot szerezzen [Kozma Andor] ebben az ügyben”. Ennek részeként – Kozma vallomása szerint – szintén Kubányi rendelte el a kihallgatottak meztelenre vetköztetését, „mert az volt a nézete és ezt a tapasztalat is igazolta, hogy levetköztetve bizonytalanná válnak az emberek és beismerő vallomást tesznek”.⁸⁴ Kozma ugyan Kubányi parancsát hajtotta végre, a „puhítás” során viszont Kozma is kulcsszerepet játszott az elfogottak elleni erőszak fokozásában. Így a veréstől ódzkodó csendőröket megfenyegette, hogy őket is levetközteti és megvereti. Amikor pedig nem

76 BFL VII.5.e 21847/1949. 283. Tárgyalási jegyzőkönyv, 1947. december 3. 5.

77 BFL VII.5.e 21847/1949. 395. Tóth Sándor kérelme a tárgyalási jegyzőkönyv javítására, érk. 1948. jan. 10.

78 BFL VII.5.e 21847/1949. 291. Tárgyalási jegyzőkönyv, 1947. december 3. 13.

79 BFL VII.5.e 21847/1949. 107. Kovács Kálmánné tanúvallomási jegyzőkönyv. Elek, 1947. május 17.

80 Uo.

81 BFL VII.5.e 21847/1949. 141. Szabó Béla tanúvallomási jegyzőkönyv. Budapest, 1947. május 8.

82 BFL VII.5.e 21847/1949. 69. Paksi Sándor és Paksi Sándorné tanúvallomási jegyzőkönyv. Kötegyán, 1947. május 14. 107. Kovács Kálmánné tanúvallomási jegyzőkönyv. Elek, 1947. május 17. 129. Hajkai Aranka tanúvallomási jegyzőkönyv. Doboz, 1947. május 16. 130–131. Ungvári Erzsébet tanúvallomási jegyzőkönyv. Kötegyán, 1947. május 14.

83 BFL VII.5.e 21847/1949. 141. Szabó Béla tanúvallomási jegyzőkönyv. Budapest, 1947. május 8.

84 BFL VII.5.e 21847/1949. 283–284. Tárgyalási jegyzőkönyv, 1947. december 3. 5–6.

ütötték elég erősen az áldozatokat, akkor Tóth József csendőrt hívta be demonstrálni a megfelelő, az egyik fogoly hátán „ökölnyi púpot” eredményező ütések.⁸⁵

Az erőszak nem csupán a roma lakosságot érintette. Zsadányban, a szovjet megszállás alatt, a lakosság szegényebb része által ellopott ingóságokat egy helyre összegyűjtötték, az elkövetőket – mintegy 40 nőt és férfit – pedig „kegyetlenül megpálcázták”.⁸⁶ A szeptember 28-án a magyar és német csapatok által visszafoglalt⁸⁷ Kötegyánnal szomszédos faluban, Méhkeréken, nem várt módon érte a helyieket az új magyar hatalom. Október 1-én, Kozma vezetésével, két motorkerékpáron jelent meg két honvéd és egy csendőrőrmester. Amikor Száva László, a község bírójá, üdvözölni akarta a magyar katonákat, akkor Kozma korbáccsal elkezdte verni, majd a község házára hurcolta. Egy lista alapján további öt embert gyűjtöttek össze, akiket a sarkadi csendőrlaktanyába vittek. Az elhurcoltakat itt is meztelenre vetkőztették, majd egy ágyra fektetve botokkal és pálcákkal megverték őket. A céltalan-nak tűnő erőszak okát a foglyok csak a csendőrlaktanyában ismerték meg.⁸⁸ Kozma János hétnapos szabadságra ment haza a katonai szolgálatából, s a román bevonulás miatt nem tudott ismét bevonulni – ezt a kémelhárítók dezertálásnak ítélték meg.⁸⁹ A helyi előjáróság a veszteségek elkerülése végett fehér zászlóval fogadta a bevonuló szövetséges erőket – ezt interpretálták diadalkapuként a visszatérő magyar csapatok.⁹⁰

A kémelhárító osztály brutalitása kiváltotta a parancsnokság rosszallását is. Hajnal Géza, a hadosztály tábori lelkésze is panaszt tett a kínzásokkal kapcsolatban.⁹¹ Jánosi Ferenc, a páncélos-hadosztály tábori bíróságának vezetője, utasítást kapott arra, hogy Sarkadon tájékozódjon az ottani kihallgatásokról. Itt szembesült azzal, hogy a foglyok embertelen körülmények között voltak – 25–30-an egy szobába összegyűjtve –, s láthatóan a testüket ütési nyomok borították. Ugyan a kémelhárítók azt mondták, hogy a polgári lakosság verte meg a romákat még Nagyszalontán, a hadbíró Kozmát és Kubányit is figyelmeztette, hogy ilyen eseteket nem tűr, és az esetet jelentette Pálffy-Muhoray Zoltán alezredesnek, a hadosztály vezérkari főnökének.⁹² Másnap maga Pálffy-Muhoray is közbenjárt a méhkerékiek érdekében: élelmiszert hozatott számukra, s megtiltotta a további bántalmazásukat.⁹³ Viszont ebben az esetben is megmutatkozott már a foglyok megkülönböztetése: amíg a parancsnokság részéről közbenjártak a méhkerékiek érdekében, hasonló a romákkal kapcsolatban nem tudhatunk.

Mivel október 5-én a szovjetek megközelítették Sarkadot – másnap el is foglalták a települést –, így a páncélos-hadosztály I.b osztálya is a hátra településről döntött. Kubányi György százados arra utasította a Blága József csendőr szakaszvezető vezette csendőrosztagot, hogy a Sarkadon lévő foglyokat kísérik hátra: a hadifoglyokat Szegvárra, míg a polgári foglyokat engedjék el. A csapatcsendőrök és a mintegy 30–50 fős – hadifoglyokat, méhkeréki letartóztatottakat, továbbá a Kötegyánról és Nagyszalontáról összeszedett romákat magába foglaló – fogolycsoport szürkületkor elindult a körülbelül 12 km-re lévő szomszédos település, Doboz, irányába. Az 1956-os eljárásnak sem sikerült megállapítani azt, hogy pontosan melyik csapatcsendőr részéről⁹⁴ merült fel, hogy a foglyok közül a romákat ki kell végezni. A dobozi Wenckheim-kastélyhoz este 10-kor megérkezve kettéválasztották a foglyokat: 20 cigányt külön gyülekeztettek, a többi foglyot pedig az istállóba zárták. Két roma nő

85 MNL BéVL XXV.10.c B.551/1956. Tárgyalási jegyzőkönyv. Gyula, 1956. június 6–8. 8.

86 Szabadi (szerk.) 2016: II. köt. 284; Volt csendőrök a bíróság előtt. *Békés Megyei Népiújság* 1958. december 5. 4; Fekete Gábor: Napfényre kerültek az 1944-es zsadányi és dobozi rémuralom részletei. *Magyar Nemzet* 1958. október 8. 5.

87 Borus 1969: 398.

88 BFL VII.5.e 21847/1949. 100. Száva László tanúvallomási jegyzőkönyv. Budapest, 1947. május 15. 144–145. Gunzó Flórián tanúkihallgatási jegyzőkönyv. Méhkerék, 1947. május 10.; Balogh 1970: 119–120.

89 BFL VII.5.e 21847/1949. 152. Jánosi Ferenc tanúkihallgatási jegyzőkönyv. Budapest, 1947. május 19.

90 BFL VII.5.e 21847/1949. 100. Száva László tanúvallomási jegyzőkönyv. Budapest, 1947. május 15.; Balogh 1970: 119–120.

91 BFL VII.5.e 21847/1949. 168. Jászberényi Károly tanúvallomási jegyzőkönyv. Budapest, 1947. május 10.

92 BFL VII.5.e 21847/1949. 152. Jánosi Ferenc tanúkihallgatási jegyzőkönyv. Budapest, 1947. május 19.

93 BFL VII.5.e 21847/1949. 145. Gunzó Flórián tanúvallomási jegyzőkönyv. Méhkerék, 1947. május 15.; 158. Kozma Mihály tanúvallomási jegyzőkönyv. Méhkerék, 1947. május 15.

94 A feltárás hiányosságaira a Békés Megyei Ügyészség is felhívta a figyelmet: „a bíróság így is azt volt kénytelen megállapítani, hogy parancsra tették, amit tettek, csak éppen nem nevezte meg a bíróság a parancsnokot”. MNL BéVL XXV.10.c B.551/1956. Békés Megyei Ügyészség fellebbezési óvása. Gyula, 1956. július 6.

valószínűleg csak annak köszönhetette életben maradását, hogy megtetszettek a csendőröknek, s többen meg is erőszakolták őket. „Amikor a csendőrőrmester csókolgatott és kivitt a parkba én mondtam neki, hogy biztos most csak jóban lesz velem és utána engem is kivégeznek. A csendőr azonban ígérte, hogy nem fognak kivégezni” – emlékezett vissza helyzetére az egyik áldozat.⁹⁵

A nagyszalontai tömeggyilkossággal szemben az elkövetők itt törekedtek a kivégzés elrejtésére. Doboz felé menet folyamatosan keresték a megfelelő helyet a tömeggyilkosság végrehajtására – végül a dobozi temetőre esett a választás. Molnár József még a temetőcsősz is felkereste éjjel azzal, hogy ne ijedjen meg a lövésektől – új fegyvereket próbálnak csupán ki. Az éjszaka is arra szolgált, hogy minél kevesebb szemtanúja legyen a gyilkosságoknak. A 2–3 16 éven aluli fiatalból, férfiakból és nőkből álló csoportot (a háború után csak 8 kötegyáni áldozatot sikerült közülük azonosítani⁹⁶) a temetőben szorosan lefektették arra hivatkozva, hogy itt fognak éjjelezni. Azonban néhány méterre hátrébb húzódva a csapatcsendőrök tüzet nyitottak a fekvő személyekre. A visszaemlékezések, valamint az exhumálást vezető orvosszakértő megállapítása szerint kézígránátot is dobtak a haldoklók közé. A gyilkosság után két helyi csendőr két községi csendőr társaságában elment a temető közelében fekvő sószei cigánytelepre és onnan 6–8 férfit elhurcoltak a „partizánok” eltemetésére.⁹⁷ Egy 2x3 méteres (az exhumálási jegyzőkönyv szerint 1,1x2,3 méteres) gödört vájattak velük, amibe behúzták a holttesteket. Az elhantolás végeztével a csendőrök a helyi kocsmába ültek be inni.

Október 6-án hajnali 4 óra 30 perckor megindult a 6. gárdalovashadtest támadása Doboz irányába.⁹⁸ A tűzérési előkészítést meghallva Boldizsár János elrendelte a tovább vonulást. Előbb Békéscsaba felé mentek, ahol a városszélen két roma nőt el is engedtek. Ezt követően Orosházára akartak menni, de az előre nyomuló szovjet csapatok miatt már nem tudták elérni a települést. Miután Kondoros határában légítámadást kaptak, valamint feltűntek a szovjet harckocsik is, a csapatcsendőrök egyszerűen magukra hagyták a foglyokat.⁹⁹

A TÖMEGGYILKOSSÁGOK KONTEXTUSAI

Miközben 1945 és 1956 között három eljárásban is vizsgálták a két településen összesen 38 halálos áldozatot követelő tömeggyilkosságokat, egyik esetben sem sikerült feltárni a kivégzések okait és az elkövetők szándékait, s nem is törekedtek az események szélesebb kontextusának feltárására. Az említett büntetőeljárások anyagán és Bársony János interjún túl pedig nincsenek további forrásaink az említett események rekonstruálására. Mindezt elsősorban két szempontból vizsgálom meg az 1944. szeptember-október fordulóján történt eseményeket: Milyen szerepe volt a helyi lakosságnak és szervezeteknek a tömeggyilkosságokban? Mennyiben tekinthetjük a hadműveletek következményének a romák elleni fellépést?

Helyi aktorok a tömeggyilkosságokban

Az egyik magyarázatul azt szolgálhat, hogy helyi szinten, a háborús viszonyok közepette, a többségi társadalom és a perifériára szorult romák konfliktusa kulminálódott tömeggyilkossággá. Miközben a nagyszalontai városvezetés – amint fentebb vázoltuk – átfogó romaellenes rendelkezéseket

95 MNL BéVL XXV.10.c B.551/1956. U. E. tanúkihallgatási jegyzőkönyv. Sarkad, 1956. március 11. Lásd még „Abban a szobában, ahol Z. B. voltunk, vetett ágyak voltak. Egy csendőr elhált minket, aztán jött egy másik. Nem tudom, hogy ugyanaz volt-e, vagy egy másik jött. A puskalövések azután hallatszottak. A csendőrök előbb elvégezték rajtunk a dolgukat, és azután elmentek, bennünket pedig kitettek az istállóba.” MNL BéVL XXV.10.c B.551/1956. Tárgyalási jegyzőkönyv. Gyula, 1956. június 6–8. 58; „Ezek [az összegyűjtött cigányok] közül azonban Z. E. kötegyáni lakos megmenekült olyan feltétellel, hogy a csendőrök keresztül mentek rajta.” Faragó Gábor tanúvallomási jegyzőkönyv. Doboz, 1956. február 28. (A személyneveket a tanulmány szerzője anonimizálta) Lásd továbbá: Jegyzőkönyv Boldizsár János kihallgatásáról. Békéscsaba, 1956. április 16.; Jegyzőkönyv Magyar Ferenc gyanúsított kihallgatásáról. Békéscsaba, 1956. március 10.; Csősz 2024: 251.

96 MNL BéVL IV.416.b Gyula járás főjegyzőjének általános iratai 1907/1948. Dobozai események, cigányok kivégzése.

97 BFL VII.5.e 21847/1949. 104–105. Jónás József, Lackó József és Megyei Lajos tanúvallomási jegyzőkönyv. Doboz, 1947. május 16.; 147. Molnár József kihallgatási jegyzőkönyv. Budapest, 1947. május 30.

98 Számvéber 2023: 160.

99 A tömeggyilkosságot a kivégzés ügyében 1956-ban lefolytatott büntetőeljárás során felvett kihallgatási jegyzőkönyvek, a tárgyalási jegyzőkönyv, valamint a kihantolási jegyzőkönyv alapján rekonstruáltam. MNL BéVL XXV.10.c B.551/1956.

fogadott el, a város lakossága pedig a romákban fosztogatókat látott, mégis a meglévő dokumentumok alapján a nagyszalontaiaknak csak közvetett szerepük volt a Vajda téri tömeggyilkosságban. A román eljárás 6 elítéltje közül egy főt, Czégé Imre cipészt, határozta meg helyi lakosként. A romák vallomásai szerint ő közreműködött Mezei Vilmosné házának őrzésében, s ennek során durván bánt a bent lévőkkel, állítólag egy kézigránátot is az épületbe akart dobni, és egy haldoklót fejen is vágott a kézigránátjával.¹⁰⁰ Amellett, hogy Czégé mindezt tagadta, a sírásó férfiak is megerősítették azt, hogy velük együtt rendelték ki őt is gödörvájásra, majd véletlenszerűen – levante tagságára hivatkozva – Czégét őrnek állították be a házhoz.¹⁰¹ Így ha ki is használta romaellenes érzéseinek és szadizmusának kiélésére a helyzetet, nem tekinthető önálló aktornak.

Amíg a román eljárás Tarnaváryt, valamint további két katona- és két csendőrtisztet jelölt meg elkövetőként, a nagyszalontai visszaemlékezők két olyan elmélettel is előálltak, miszerint a nagyszalontaiaknak is kulcsszerepe lehetett a tömeggyilkosságban. Macskássy Alajos Jenő kézzel írt önvallomásában Branyecz Pétert vádolta azzal, hogy a katonai parancsnokságon ő akarta elérni az összes roma kivégzését.¹⁰² A román hatóságok Branyecz szerepét részletesebben nem vizsgálták, ami azért jelent komoly problémát, mert maga a vádló sem volt elfogulatlan az említett besúgóval szemben, Branyecz ugyanis – immár a román uralom alatt a nagyszalontai rendőrség tagjaként – súlyosan bántalmazta Macskássyt annak 1945 elejei letartóztatásakor.¹⁰³

Emellett a város közbeszédében megjelentek az egyéni bosszúra vonatkozó elméletek is. Nagyszalonta helytörténésze, Dánielisz Endre, helyi szóbeszédnek alapján jegyezte le azt a magyarázatot, miszerint „Kis P. János zászlós” hazatérve városába látta a vegyeskereskedésének kifosztását, s gyakorlatilag az ő egyéni bosszújának az eredménye volt a tömeggyilkosság.¹⁰⁴ Czégé Imre az ügyészégi vallomásában egy „Kispe Ernő hadnagyról” beszélt, aki gyűlölte a cigányokat a házának 1942-ben kifosztása miatt. A gyilkosságokat követően pedig állítólag azzal hengegett, hogy ezzel állt bosszút a romákon.¹⁰⁵ Macskássy szerint pedig a magyar katonai parancsnokságon a gyilkosságok háttereként azt hallotta, hogy egy főhadnagy – a jelenlévő „alezredes” tudtával – a rablógyilkosságban megölt anyját bosszulta meg a romákon.¹⁰⁶

Utóbbi értesülések alapját egy közel három évvel korábbi bűneset adta. 1941. november 17. hajnali 3-kor három személy betört egy nagyszalontai fűszerüzletbe, valamint a tulajdonos, Kiss P. János, házába. A felriadt tulajdonostól és feleségétől pénzt követeltek, s amíg a férfi az értékeket kereste, felesége jajveszékelve, az udvarra futva, menekülni próbált. A rablók utánaeredtek és egyikük fejszével agyonverte az asszonyt. A nagy médiavisszhang mellett lefolytatott nyomozás néhány napon belül három, a Kígyósréten élő roma férfiben meg is találta az elkövetőket.¹⁰⁷ Az előzetes letartóztatás során tüdőbajban meghalt gyilkos élettársának és két rablótársának a nagy-

100 USHMM RG-25.004M Reel 42. File 40030, item 47. ASRI dosar 72/1946. 4. Karancsi Elisa kihallgatási jegyzőkönyv, 1945. augusztus 2.; 5. Tinca Györgyné kihallgatási jegyzőkönyv, 1945. augusztus 2.; 6. Tinka Erzsébet kihallgatási jegyzőkönyv, 1945. augusztus 2.; 8. Horvát Erzsébet kihallgatási jegyzőkönyv, 1945. augusztus 2.; 9. Karancsi Erzsébet kihallgatási jegyzőkönyv, [1945]; 10. Ungvári Julianna kihallgatási jegyzőkönyv, 1945. július 28.

101 USHMM RG-25.004M Reel 42. File 40030, item 47. ASRI dosar 72/1946. 3. Czégé Imre kihallgatási jegyzőkönyv, 1945. július 20.; 13. Szemes Sándor kihallgatási jegyzőkönyv, 1945. augusztus 3.; 14. Halász János kihallgatási jegyzőkönyv, 1945. augusztus 3.

102 USHMM RG-25.004M Reel 42. File 40030, item 47. ASRI dosar 83/1945. 123–124. Macskássy Alajos Jenő: Jegyzőkönyv. Az orosz hadsereg bevonulásának kronologikus leírása, 1945. december 15.

103 USHMM RG-25.004M Reel 42. File 40030, item 47. ASRI dosar 83/1945. 122. Macskássy Alajos Jenő: Jegyzőkönyv Branyecz Péter szalontai tetteiről. 1945. december 15.; 128–129. Macskássy Alajos Jenő: Védekezésem. 1945. december 15.

104 Dánielisz 2008: 234.

105 USHMM RG-25.004M Reel 42. File 40030, item 47. ASRI dosar 72/1946. 29–30. Proces-verbal, Czege Emeric, 3 septembrie 1945.; Kiss P. Ernőről, mint a kivégzés értelmi szerzőjéről vall még hallomás alapján Ambrus Márton is. Uo. 41. Proces-verbal, Ambrus Márton, 19 septembrie 1945.

106 USHMM RG-25.004M Reel 42. File 40030, item 47. ASRI dosar 83/1945. 124. Macskássy Alajos Jenő: Jegyzőkönyv. Az orosz hadsereg bevonulásának kronologikus leírása, 1945. december 15.

107 Három elvetemült haramia megtámadta a füveskerti Kis P. családot, fejszével agyonverték az asszonyt kirabolták a házat, aztán elmenekültek. *Nagyszalontai Az Újság* 1941. november 17. 3. Több irányban folyik a nyomozás a gyilkosok nyomában. *Nagyszalontai Az Újság* 1941. november 18. 4. Újabb fordulathoz érkezett a nyomozás. *Nagyszalontai Az Újság* 1941. november 19. 4. Novák József az elfogott egyik tettes. *Nagyszalontai Az Újság* 1941. november 22. 2. Elfogták a gyilkost. *Nagyszalontai Az Újság* 1941. november 24. 4. Először hazudtak és tagadtak, később mindent bevallott a három füveskerti rablógyilkos. *Nagyszalontai Az Újság* 1941. december 3. 4.

váradi törvényszéken kellett felelnie a tetteért. A Nagyváradi Ítéltábla 1943 februárjában jogerősen 15, illetve 12 évnyi fegyházra ítélte a rablókat.¹⁰⁸ Dánielisz könyvében és Macskássy vallomásaiban a meggyilkolt nő két fiúgyermekére, az apjától a boltot átvevő ifj. Kiss P. Jánosra,¹⁰⁹ valamint a Honvédségben századosként¹¹⁰ szolgáló Ernőre utalnak.¹¹¹ Nincs arra adatunk, hogyan dolgozták fel családlilag az 1941. novemberi rablógyilkosságot, valamint 1944 szeptemberében azt, hogy az első szovjet–román megszállás időszakában kifosztották és felgyújtották a családi boltot.¹¹² A román szervek által lefolytatott nyomozati eljárás során viszont egyik említett személy tevékenysége sem került tisztázásra. Kiss P. János azzal védekezett, hogy sem ő, sem pedig Ernő nevű bátyja nem volt a tömeggyilkosság idején a településen és egy Nagyszalontán szolgáló csendőrparancsnok-helyettessel keverték őket össze.¹¹³ Nem kizárt, hogy a román ítéletben megjelenő, a kivégzésre parancsot adó „Kiss P. Ernő csendőrezredes” akár több elkövető azonosításából alakult ki.¹¹⁴

A kötegyáni razziánál Molnár Imre révén merül fel a helyiek részvételének kérdése romaellenes erőszakban. Czégéhez hasonlóan azonban Molnárt sem tekinthetjük önálló aktornak. Temesváry zászlós már kész listával érkezett a helyszínre, Molnárnak pedig elsősorban az adott személyek azonosításában volt szerepe. Több kirendelt levontával együtt Molnár részt vett a romák Sarkadra kísérésében is, verbálisan és fizikailag is bántalmazta az összegyűjtötteket.¹¹⁵ Azonban a vizsgálat során nem merült fel az, hogy bármilyen köze is lett volna a kivégzés végrehajtásához. Ennek tükrében az említett eljárások során Molnár Imre kapta a legalacsonyabb, mindössze kétéves szabadságvesztéssel járó büntetést. Mindennek ellenére a razziát elszenvedők leginkább Molnárral szemben viseltettek a legnagyobb ellenszenvvel. „Az a gazember Molnár Imre, ezt kell agyonütni” – mondták állítólag a kötegyáni razziát követően a tábori csendőrök, de minden bizonnyal inkább a vallomástevő, a dobozi kivégzés során fiát elvesztő Makula János véleményét fejezte ki Molnárral szemben.¹¹⁶ Hasonlóképpen szembetűnő, hogy az 1956-os tárgyalás során is az egyik roma nő Molnár Imrét kereste a vádlottak padján, sőt azt is kijelentette, hogy „K. Molnár Imre a legnagyobb bűnös”. Mindezt egy olyan nő vallotta, akinek nem csupán a sarkadi kínzásokat, a dobozi temetőnél a kivégzéstől való fenyegetettséget, hanem nemi erőszakot is el kellett szenvednie.¹¹⁷

Molnár motivációjáról ellentmondó adataink vannak. Amíg az egyik áldozat szerint Molnár „mindig nagyon haragudott a cigányokra”,¹¹⁸ a vádlottként kihallgatott Molnár azt bizonygatta, hogy „sohasem haragudott rájuk”.¹¹⁹ Molnárt – esetleges – cigányellenessége, a háborús pszichózison túl a kollaboráció vádjától való szabadulás motiválhatta a romák összeszedésében való aktív részvételre. Molnár a helyi református lelkésszel, Paksy Sándorral, együtt fogadta a románokat a Kötegyánra bevezető hídnál,¹²⁰ a

108 Tárgyalja a bíróság a szalontai rablógyilkos cigányok bűnperét. *Estilap* 1942. június 2. 5. Rablógyilkosság címén vádolják a szalontai cigányharamiákat. *Estilap* 1942. június 3. 3–4. Ítélet a szalontai rablógyilkos-cigányok bűnperében. *Estilap* 1942. június 5. 2. Belenyugodott 15 évi büntetésébe Kiss P. Jánosné gyilkosának felbújtója. *Nagyszalontai Az Újság* 1943. február 13. 6.

109 A helyi lapban az édesanyja halálát követően jelentek meg ifj. Kiss P. János hirdetései.

110 Macskássy azért utalhatott rá főhadnagyként, mert csak 1944-ben léptették elő századosná. A m. kir. honvédség és csendőrség tisztjeinek és hasonlóságúaknak 1942. évi rangsorolása. 1942. 238. A m. kir. honvédség és csendőrség tisztjeinek és hasonlóságúaknak 1944. évi rangsorolása. 1944. 202.

111 Utóbbi minden bizonnyal azonos azzal a személlyel, akit távollétében, mint csendőrezredesít ítél el a Kolozsvári Népbíróság. Kovács 2018: 67.

112 Fóris 2023: 626.

113 USHMM RG-25.004M Reel 42. File 40030, item 47. ASRI dosar 83/1945. 52. Proces-verbal, Kis P. Ioan, 22 septembrie 1945.

114 A nyugati hadifogságból hazatérő Kiss P. Ernőt a magyar állambiztonság számontartotta, mint a „Horthy-hadsereg” Budapesten élő tisztjét, viszont nem ismert, hogy bármikor is eljárást folytattak volna ellene a Nagyszalontán történtek ügyében. ÁBTL 4.1. A-932/3. Budapest területén élő volt horthysta katonatisztek. IV. köt. 772.; Uo.: A kaposvári szűrőtábor kirendeltség névjegyzéke a Nyugatról hazatértekről.

115 BFL VII.5.e 21847/1949. 246–247. Molnár Imre kihallgatási jegyzőkönyv. Budapest, 1947. június 11.

116 MNL BéVL XXV.10.c B.551/1956. Makula János tanúkihallgatási jegyzőkönyv. 1956. március 8.

117 MNL BéVL XXV.10.c B.551/1956. Tárgyalási jegyzőkönyv. Gyula, 1956. június 6–8. 52.

118 BFL VII.5.e 21847/1949. 129. Hajkai Aranka kihallgatási jegyzőkönyve. Doboz, 1947. május 16.

119 BFL VII.5.e 21847/1949. 246–247. Molnár Imre kihallgatási jegyzőkönyv. Budapest, 1947. június 11.

120 Bársony 2015: 57, 61; Sarkadi 2016: II. köt. 270.

falú megszállása idején pedig román tolmácsként szolgált.¹²¹ „[Molnár] *Úgy a bevonuló román katonasággal, mint az azután visszajövő honvédekkel is jóban volt, és hogy bőrét mentse, minket adott be*” – indokolta elhurcolásukat Kovács Kálmánné a Békés Megyei Bíróság előtt.¹²² A hatalomváltásokhoz igazodva a szovjet bevonulás után a helyi románok összeszedésében való szerepét akarta leplezni azzal, hogy a románokat vele fogadó helyi református lelkészt vádolta meg a cigánygyilkosságokra való felbujtással.¹²³

Doboz község esetében sem volt konfliktusoktól mentes a roma lakosság és a többségi társadalom viszonya. Ezt jól jelzi az a tény, hogy már a háború befejezését követően Doboz község elrendelte, hogy a nyilasokkal együtt a románokat is zárják gettóba és alkalmazzák őket kényszer munkára.¹²⁴ Viszont az 1956-os büntetőeljárás anyagai alapján mindez nem játszott közre a helyieknek a kivégzésben való közreműködésében. A románokat a településre kísérő csapatcsendőrök felkeresték a dobozi csendőrőrsöt, ahol segítséget kértek tőlük a végrehajtandó kivégzés kapcsán. A csendőrőrs parancsnoka, Pálffy Gergely törzsőrmester, két beosztottját, Molnár Józsefet és egy Jakab János szakaszvezetőt, küldte el segíteni. Az ő feladatuk volt a temetőcsősz megnyugtatótatása az új fegyverek kipróbálásának hazugságával, közreműködtek a kivégzésben, valamint a tömeggyilkosságot követően ők szervezték meg az áldozatok eltemetését a helyi cigánytelepen összeszedett 6–8 férfi bevonásával. A szerteágazó szerepkör ellenére mégis Molnár kapta a legalacsonyabb büntetést 1956-ban. Mindez elsősorban két tényezőnek tudható be. Egyfelől arra hivatkozott, hogy csak Pálffy parancsára volt a helyszínen. Az őrsparancsnok állítólag hadbíróssággal fenyegette,¹²⁵ a tömeggyilkosságból való visszatérését követően pedig a fegyverét is megnézte, hogy tüzelte-e belőle. Emellett pedig kisebbíteni igyekezett a részvételének a mértékét a kivégzés során. Állítása szerint a csőszházból visszatérve csak a tömeggyilkosság végére ért vissza. Nyíltan nem szállt szembe a parancssal, viszont az áldozatok helyett csak a levegőbe lőtt kettőt.¹²⁶ Ezeket a körülményeket jórészt nem találta igazolva a bíróság, viszont a többi vádlott részéről sem merült fel az, hogy Molnár bármilyen szempontból is kezdeményező szerepet töltött volna be a tömeggyilkosságban.

A tömeggyilkosság alatt a lakosság is jórészt passzívan viselkedett. A csendőrök ugyan a gyilkosságot megelőzően és azt követően is igyekeztek azzal nyugtatni a doboziakat, hogy csak az új fegyvereket próbálnak ki az éjjel, a temetőből szűrődő hangok félreérthetetlenek voltak. „*A temetőből 11–12 óra között kiáltozást hallottam: »jaj, miért kell meghalni ártatlanul!«.*”¹²⁷ Majd ezután puskalövések hallatszottak és ezt követően nemsoká idő múlva egy-két kézigránát robbant. *A kézigránát robbanás után egyes lövéseket nem hallottam. Ezután néma csend lett*” – emlékezett vissza 12 év távlatából Tobai Lajos a történetekre.¹²⁸ A sírásásra kirendelteket megfenyegették, hogy ne szóljanak az éjszaka történetekről; másnap gyakorlatilag az egész faluban beszéltek már a történetekről – többek között a tömeggyilkosság nyomai miatt. Ugyanis október 6-án nem csupán a frissen hantolt tömegsír utalt az előző éjszaka eseményeire, hanem a visszamaradt ruhadarabok is. „*Másnap azután a temetőbe a sánc oldalán egy valószínűleg piros kötényből származó, kb. két ujjnyi kis darabot láttam, ami engem is könnyekre fakasztott, mert ez a kis vászondarabka a színe után arra engedett következtetni, hogy az egy gyerekre lehetett*” – vallotta a Békés Megyei Bíróságon Fabriczi Jánosné a kivégzés fellelt nyomairól.¹²⁹

Összességében ugyan találhatunk helyi közreműködőket a tömeggyilkosságokban, viszont sem a kivégzések értelmi szerzője, sem pedig végrehajtói nem helyi lakosok voltak, hanem a hadművelleti helyzet miatt az adott településen lévő katonai és tábori csendőri erők. Mindezért elsősorban a katonai alakulatok tevékenységét kell megvizsgálnunk.

121 BFL VII.5.e 21847/1949. 246–247. Molnár Imre kihallgatási jegyzőkönyv. Budapest, 1947. június 11.

122 MNL BéVL XXV.10.c B.551/1956. Tárgyalási jegyzőkönyv. Gyula, 1956. június 6–8. 57.

123 Sarkadi 2016: II. köt. 274.

124 Kereskényiné Cseh (szerk.) 2008: 134.

125 „Pálfi [sic!] ftröm. nem hangsúlyozta mindég, hogy a parancsmegtagadás hadbíróssági eljárást von maga után, de akkor figyelmeztetett erre.” MNL BéVL XXV.10.c B.551/1956. Tárgyalási jegyzőkönyv. Gyula, 1956. június 6–8. 18.

126 MNL BéVL XXV.10.c B.551/1956. Jegyzőkönyvek Molnár József kihallgatásairól. Békéscsaba, 1956. március 20. 21.; Tárgyalási jegyzőkönyv. Gyula, 1956. június 6–8. 18–21.

127 Ugyanezt hallotta: MNL BéVL XXV.10.c B.551/1956. Z. Szabó Károlyné tanúkihallgatási jegyzőkönyv. Doboz, 1956. március 2.

128 MNL BéVL XXV.10.c B.551/1956. Tárgyalási jegyzőkönyv. Gyula, 1956. június 6–8. 37.

129 Uo., 345.

Kollaboráció, ellenségképek és a Honvédség polgári lakossággal szembeni magatartása

Az eseteknek másik értelmezési keretet a bevonuló magyar csapatok ellenségképei és magatartása szolgáltat. A Nagyszalonta térségében harcoló magyar csapatok közül egynek sem maradt fenn a vonatkozó időszakra iratanyaga, így nem tudhatjuk, hogy a meglévő parancsok értelmében vagy azoknak szembe szegülve jártak-e el a tömeggyilkosságokat elrendelő altisztek, alacsony rangú csapattisztek vagy éppen csendőrök. A háború utáni eljárások során sem tisztázták, hogy végül is milyen felhatalmazás alapján hajtottak végre gyilkosságokat. A Kolozsvári Népbíróság a vádlottak távollétében folytatta le az eljárást, így Macskássy Alajos Jenő városparancsnokon kívül nem került olyan személy meghallgatásra, aki rálátott volna a tömeggyilkosság megtervezésére. A román eljárást még inkább átláthatatlanabbá tette, hogy a kihallgatások során jellemzően csak az egyes személyek rangját tüntették fel, viszont beosztásuk, sőt gyakran a nevük sem jelent meg. Az 1947-es budapesti perben ugyan sikerült az elkövetőknek legalább egy részét kihallgatni és elítélni, az eljárás során azonban nem tisztázták, hogy honnan nyerték jogkörüket a kínzások végrehajtására. A dobozi tömeggyilkosság elkövetői ügyében eljáró Békés Megyei Bíróság pedig ítéletében is elismerte, hogy a román meggyilkolásához vezető döntéshozatal nem sikerült rekonstruálnia.

A magyarországi harcok során még a nyilas hatalomátvételt megelőzően megkezdődött a hadsereg radikalizálódása. Heszélyi József altábornagy, a magyar 3. hadsereg parancsnoka, szeptember végén a 4. és 12. póthadosztálynál elrendelte a „gyáván harcoló” századok megtizedelését.¹³⁰ A Honvéd Vezérkar főnöke, Vörös János vezérezredes, szeptember 29-én adott ki utasítást arra vonatkozólag, hogy milyen intézkedéseket kell foganatosítani Makón. Ebben arra hivatkozva, hogy „tót” fegyveres csoportok fosztogatnak és nőket erőszakolnak meg, arra adott utasítást a magyar 3. hadseregnek, hogy „a város elfoglalása után elrettentő példaképpen a garázdálkodókkal szemben alkalmazza a legkíméletlenebb megtorlást”.¹³¹ A parancs alkalmazására végül nem került sor, mivel a tengelyhatalmi erők nem vették be ismételten a megyeszékhelyet, viszont rámutat néhány olyan jellegzetességre, amely a Nagyszalonta és Doboz környéki eseményeket is értelmezhetővé teszi. Egyfelől, a vonatkozó parancsot nem csupán a 3. hadsereg, valamint a Fővezérség hírszerzése számára küldték meg, hanem a Vezérkari Főnökség ügyészének is. Ez arra utal, hogy a szovjet hadműveleti területhez hasonlóan,¹³² német mintára itt is – legalább részben – felfüggesztették a hadbíróságok jogkörét a megtorlásokra vonatkozóan, s a parancsnokok közvetlenül is végrehajthattak ilyeneket. Ugyanezt erősítheti meg az is, hogy ugyan a rögtönbíráskodási eljárás lehetőséget adhatott volna a fosztogatásban közreműködő vagy a munkásszázadából megszökö romák kivégzésére, az ismert tömeggyilkosságokat nem hadbírószági ítéletek nyomán hajtották végre.¹³³

Az eljárások során a hadbírószág illetékességének kérdése csupán akkor merült fel, amikor az 1. páncéloshadosztály tábori bíróságának vezetőjét, Jánosi Ferencet, meghallgatták a Kozma Andor és társai elleni eljárás során. Vallomásaiban leszögezte, hogy „*polgári egyének bűnügyi szempontból nem tartoznak sem a hadbírószág alá, sem az I.b osztály alá. (...) Én azt a szakvéleményt adtam, hogy a gyulai polgári bíróságnak adják át őket*”.¹³⁴ Ha mindezt el is fogadjuk, sajnos nem tudjuk feloldani azt az ellentmondást, hogy miközben – vallomása szerint – maga is közbenjárt azért, hogy Sarkadon fejezzék be az emberek kínzását, a tábori bíróság gyakorlatilag semmit sem tett a jogellenesen elkövetett atrocitások megakadályozása és a tettesek felelősségre vonása érdekében. Ugyancsak nem került ütköztetésre ez a vallomás a per IV. rendű vádlottja, Tóth Sándor szakaszvezető, által megfogalmazott állítással, ami szerint a sarkadi kihallgatások során keletkezett jegyzőkönyveket megküldték „mind a polgári, mind a katonai hatóságoknak”.¹³⁵

Az említett szeptember 29-i Honvéd Vezérkari Főnökségi utasítás másik figyelemre méltó része, hogy a fosztogatókat kifejezetten nemzetiségi kategória („tót”) alapján határozza meg. Ugyan

130 BA MA RH 19-V/51. 183. Lageunterrichtung, 5. Oktober 1944.

131 HL Honvéd Vezérkar főnökének iratai (továbbiakban: VKF) 304/a dob. 1085/Föv.hdm.-44.IX.29. Makón garázdálkodó banditákkal szembeni megtorlás alkalmazása.

132 Fóris 2018.

133 Harmat 2015: 15.

134 BFL VII.5.e 21847/1949. 152. Jánosi Ferenc tanúkihallgatási jegyzőkönyv. Budapest, 1947. május 19.

135 BFL VII.5.e 21847/1949. 290. Tárgyalási jegyzőkönyv, 1947. december 3. 12.

1944 szeptemberében a Dél-Erdélybe benyomuló magyar 2. hadsereg nemzetiségre való tekintet nélkül megígérte a polgári lakosság élet és vagyonbiztonságát,¹³⁶ az 1944. augusztus végétől októberig tartó erdélyi harcokat a nemzetiségi alapon elkövetett atrocitások jellemezték. 1944 őszén a Honvédség, a Csendőrség, valamint magyar félkatonai alakulatok tagjai 13, a német hadsereg 3, míg ezzel szemben románok több mint 20 alkalommal követtek el atrocitásokat a polgári lakossággal szemben. Ezeknek az atrocitásoknak egyik gócpontjául pont Bihar vármegye déli része szolgált. A 204, románok által meggyilkolt személy közül 110 fő a Fekete-Körös völgyében esett áldozatul. A Honvédség 1944. szeptemberi támadását a románok az itteni szóránymagyar falvak lakosságán torolták meg.¹³⁷

Mindennek ellenére a magyar hatóságok láthatóan nem törekedtek Nagyszalonta és térsége környékén arra, hogy a helyi román lakosságon torolják meg a történeteket, miközben ennek táptalaját adhatta volna, hogy a környező román falvak részt vettek a város kifosztásában. Sőt, a nagyszalontai eseményeket felhasználó magyar propaganda sem volt érdekelt abban, hogy románellenes hangulatot keltsen. A magyar Fővezérség Propaganda Osztálya által a sajtónak küldött útmutatása alapján a magyar lapoknak elsősorban azt kellett hangsúlyozni, hogy mind a román lakosságot, mind pedig a szövetséges román katonákat elnyomják a szovjetek. Ez egybevágott a korabeli német propagandával is, ami elsősorban nem „árulóként” mutatta be a Szovjetunióhoz átálló és Németországnak hadat üzenő Romániát, hanem az átálló egykori szövetséges méltó büntetéseként.¹³⁸ Propagandaanyagokban hangsúlyozták, hogy mind a román hadseregnek, mind a román népnek rosszabb a helyzete a szovjetek szövetségeseiként, mint korábban a tengelyhatalmak oldalán. Ennek alátámasztására a Wehrmacht-Untersuchungsstelle dokumentálta is a román polgári lakosokkal szemben elkövetett szovjet atrocitásokat.¹³⁹ Emellett a magyar félnek tisztában kellett lennie azzal, hogy bármilyen atrocitást a szövetséges fennhatóság alá kerülő magyar lakosokon és a fogságba eső magyar katonákon torolnak meg. Ennek megfelelően például Románia átállását követően is a magyar belügyminisztérium külön hangsúlyozta, hogy emberségesen kell bánni az internált román állampolgárokkal.¹⁴⁰

Ezzel szemben vált bűnbakká a roma lakosság 1944 őszén. Az országos politika szintjén a nyilas hatalomátvételig a romák helyzete csak, mint közegészségügyi és közbiztonsági kérdés jelent meg. Önmagában a „cigánykérdés” szabályozatlanságára vall, hogy a cigányokra vonatkozó rendeletek egyike sem definiálta a „cigány” fogalmát.¹⁴¹ Nagyszalontát megelőzően, katonai szempontból, a romákat csak elszórtan kezelték veszélyforrásként. 1944. május 8-án a Honvéd Vezérkari Főnökség elrendelte, hogy a katonai közigazgatás alá vont kárpátaljai és észak-erdélyi területeken a ruszinokat és a cigányokat telepítsék ki a határsávból.¹⁴² A nagyszalontai eseményekkel egyidőben, szeptember 30-án, a kassai rendőrfőkapitány a szlovák nemzeti felkelés hátterét a „közép- és nyugat-szlovák polgári egyének” mellett a cigányokban jelölte meg.¹⁴³ Mindez viszont ekkor még nem vált egységes cselekvéssé. 1944. augusztus végétől a roma lakosság kapcsán a Honvédség elsősorban azzal volt elfoglalva, hogy cigány munkásszázadokat állítson fel. Ennek keretében ugyan előállítások is történtek, a frontövezetbe kerülő tiszántúli megyékben gyakorlatban már nem sikerült végig vinni a kóbor, valamint a letelepedett, de foglalkozás nélküli roma férfiak összeszedését.¹⁴⁴

A roma lakosság szerepének kiemelése nem csupán a román, hanem a többségi magyar nemzetiségű lakosság magatartásáról is elvonta a figyelmet. Habár Heszlényi József altábornagy el-

136 A magyar királyi 2. honvéd hadsereg 1944. szeptember 5-én kiadott kiáltványát idézi: Kovács 2023b.

137 Kovács 2023a; *Konfliktustérképek*.

138 Fóris 2023: 639–641.

139 BA MA RH 2/2583. OKH, Völkerrechtsverletzungen an deutschen Kriegsgefangenen Bd. 1. 63–64. Frontaufklärungstrupp 201 beim AOK 6 Verhältnis der Russen zu der rum. Bevölkerung, 26. Oktober 1944; 174–175. Oberkommando Heeresgruppe Süd Ic Verhalten der Roten Armee und bolschewistische Gewalttätigkeiten in Rumänien und Ungarn, 24.11.1944.

140 MNL OL K 149. Belügyminisztérium rezervált iratai. 375. dob. BM 200/res.1944.-VII.c. A Magyarországon tartózkodó román fajú román állampolgárok internálása. 1944. szeptember 25.

141 Karsai 1992.

142 Gidó 2022: 244.

143 Karsai 1992:106.

144 Karsai 1992:104–106.

rendelte, hogy „egyetlen falu sem kerülhet ellenállás nélkül az ellenség kezére”,¹⁴⁵ több település jelentősebb harc nélkül került szövetséges kézbe. Mindez nem csupán a rögtönzött felállított magyar alakulatok jó részének alacsony harcértékétől és alacsony moráljától függött, hanem a helyi lakosság hozzáállásától is. A front közeledése a menekülés mellett jórészt arra sarkallta a települések vezetőit, hogy igyekezzenek elérni, hogy minél kisebb veszteséggel történjék meg a „front átvonulása”. Így a Nagyszalontához közeli Biharugra előjárósága a visszavonuló magyar csapatoktól azt kérte, hogy „minden harcot kerüljenek el, nehogy károkat szenvedjen a község”.¹⁴⁶ Több településen küldöttség – gyakran a lelkész és a községi bíró részvételével – kereste meg a szovjetparancsnokságokat. Szovjet jelentések szerint egyes településeken kenyérrel és sóval fogadták a szovjet csapatokat.¹⁴⁷ „Az orosz csapatokat illik fogadni» – ez a hír jött hozzánk Békés megyéből. A békésiek szerint az oroszok jó néven vették, ha elébük ment egy-egy település vezetője-küldöttsége, és tájékoztatta őket a lakosság felfogásáról, a község helyzetéről, arról, hogy tartózkodnak-e a településen németek.” – emlékezett vissza a Nagyrábén élő id. Tóth Lajos a falu hatalomváltására.¹⁴⁸

Nagyszalontán is a lakosság igyekezett megnyerni a bevonuló szovjet és román csapatok jóindulatát. Többek kenyérrel, szalonnával és gyümölccsel kínálták a bevonuló katonákat.¹⁴⁹ Ebben a helyzetben a város cigány muzsikusi zenével fogadták a katonákat – a román eljárás szerint egyenesen az Internacionálét játszották.¹⁵⁰ A későbbiekben a szovjet tisztek tiszteletére megrendezett banketten is a cigányok zenéltek.¹⁵¹ Az Internacionálé éneklése, mint a győztesek felé tett gesztus, más alkalmakkor is életmentőnek bizonyulhatott: Tenkén román fegyveresek által összegyűjtött magyarok életét mentette meg az Internacionálé éneklése, ugyanis ezáltal a közelben tartózkodó szovjet katonák kommunistáknak hitték őket, és a foglyok elengedésére utasították a románokat.¹⁵²

A cigánymuzsika hozzátartozott már az 1940. szeptemberi magyar bevonulás ünnepségeihez.¹⁵³ A Nagyszalontára megérkező magyar katonák az ünneplő magyar lakosság körében „cigány mellett vidám nótázásba kezdtek”.¹⁵⁴ A városvezetés cigányellenes intézkedései ellenére a magyar uralom alatt is a társadalmi események szerves része maradt Nagyszalontán a cigányzene, legyen szó akár sorozásról,¹⁵⁵ akár a kormányzó 75. születésnapjáról.¹⁵⁶

A frontvonal mozgásával hasonló módon jelentett igazodási pontot a cigányzene 1944 őszén is. A nem megfelelő félnek adott zenés üdvözlés nem csupán magyar részről hozhatott magával megtorlást. Így szeptember 27-én a Nagyszalontától északkeletre fekvő Mezőbikácson román irreguláris alakulatok tagjai amiatt végeztek ki egy helybeli cigány zenészt, mert irredenta nótákat játszott.¹⁵⁷ A Mezőségen szintén a határövezetben fekvő Mezőpalatkán a helyi románok parázson muzsikáltatták és megverték a korábban magyar katonáknak zenélő, vagy „magyar módon” öltözködő helyi muzsikusi cigányokat.¹⁵⁸ A fennmaradt források alapján nem egyértelmű, hogy a helyi roma lakosság saját érdekérvényesítése miatt döntött-e a zenés fogadtatás mellett, vagy éppen a városvezetés kérésének tettek eleget.¹⁵⁹

145 BA MA RH 19-V/51. 197. Verfügung über die Weiterführung der Operationen. 29. September 1944.

146 Szabadi (szerk.) 2016: II. köt. 259.

147 Minaszjan 1970: 52; Leiner 1975: 60–61.

148 A visszaemlékezést idézi Ványai 2024.

149 Dánielisz 2008: 95.

150 USHMM RG-25.004M Reel 42. File 40030, item 47. ASRI dosar 72/1946. 26. Proces-verbal, Keresztes Elisabeta, 1 Septembrie 1945.; 28. Proces-verbal, Tinca Etelca, 1 Septembrie 1945.; Uo. ASRI dosar 83/1945. 110. Proces-verbal, Farkas Gheorghe, 6 noiembrie 1945.; 111. Proces-verbal, Kondor Ioan, 6 noiembrie 1945.

151 Fóris 2023: 632.

152 Bársony 2015: 56.

153 Gidó 2022: 237–238.

154 Dánielisz 2008: 79; Illésfalvi-Szabó 2010: 79–80.

155 Lezajlott a sorozás. *Nagyszalontai Az Újság* 1943. október 7. 4.

156 *Nagyszalontai Az Újság* 1943. november 30. 4.

157 *Konfliktustérképek*. 1944. szeptember-október, Mezőbikács, 1944. szeptember 27. (http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_maps&view=map&event_id=455&tmpl=itr&Itemid=195; utolsó hozzáférés: 2026. június 1).

158 Könczei 2009: 28.

159 Bársony 2015: 57–58.

A háborús hisztéria

A románok elleni fellépéshez minden bizonnyal hozzájárult a háborús hisztéria is. Már a város kiürítésének körülményei is megágyaztak a felroppenő különböző álhíreknek. Ennek egyik leginkább nyilvánvaló bizonyítéka, hogy milyen értelmezései jelentek meg a város belvárosát meghatározó ún. Rozvány-házak leégésének. Macskássy városparancsnok – egy katonai parancsnok parancsára¹⁶⁰ – október 3-án arra hivatkozva ürítette ki a helyi papírboltot, hogy „a tegnap este kivégzett cigányok azt vallották, hogy ők az üzletben gyújtó-lapokat helyeztek el és az üzletről akarták a várost felgyújtani”.¹⁶¹ Ezzel párhuzamosan viszont olyan hírek is terjedtek, hogy ezeket a házakat valójában magyar haditudósítók gyújtatták fel a háborús pusztítások illusztrálása érdekében.¹⁶²

Ugyancsak visszatérően megjelent a partizánvád is. Őrsy Dániel rendőrtanácsos, a nagyszalontai kapitányság vezetője, a Nagyszalontán történelemért egyértelműen egy „kb. 500 főnyi 15–18 éves fiatalemberekből álló partizán csapatot” tett felelőssé. Emellett arra figyelmeztette a feletteseit, hogy Sarkad-Vésztő térségében „egészen csekély létszámú partizán csapatok minden ellenállás nélkül betörnek a községekbe és rabolnak”.¹⁶³ A partizánoktól való félelemnek több tényező is megágyazhatott. A helyiek egyszerre ismerhettek fel partizánokat a fegyelmetlen, rosszul felszerelt, elkopott uniformisukat polgári ruhával pótló¹⁶⁴ – vagy éppen felderítőként rendszeresen polgári ruhát is használó – szovjet és román katonákban, a szomszéd falvakból megjelenő fosztogatókban, de az eseményeket megelőzően három héttel korábban ledobott Zácói-partizánosztag elleni hajsza¹⁶⁵ emléke is hozzájárulhatott a „fantompartizánokhoz”. A háborús pánikon túl a partizánvád viszont – hasonlóan a szovjet hadműveleti területhez¹⁶⁶ – elsősorban a fegyvertelen polgári személyek elleni fellépés legitimálásához járulhatott hozzá, ezzel helyezve a tettesek számára a katonai fellépés normái közé a polgári lakossággal szembeni fellépést.

A háborús brutalizáció

A háborús hisztéria elvezet bennünket a tettesek háborús brutalizációjának kérdéséhez. A háború után a tetteseknek csak egy részét sikerült bíróság elé állítani, viszont így láthatunk közös jellemzőket bennük. Az elkövetők jellegzetesen a csendőrök vagy az I.b osztály kémelhárítói közül kerültek ki. Alacsony rangú tisztek vagy tiszthelyettesek, és jellemzően tartalékos állományú személyek voltak. A vizsgálatok során nem merült fel, hogy szélsőjobboldali szervezetek tagjai lettek volna. Ugyancsak nem voltak büntetett előéletűek. Christopher Browning szavaival élve írhatnánk, hogy átlagembereknek tekinthetők. Az vádlottak esetében nem ismert, hogy vizsgálták volna a pszichéjüket – azontúl, hogy beszámíthatónak nyilvánították őket –, más eljárásokkal szemben a vádlók sem írnak a tettesek tulajdonságairól. Így elsősorban azt vizsgálhatjuk, hogy felfedezhetünk-e náluk valamifajta háborús brutalizációt? Találhatunk-e olyan keleti fronti adaptációs folyamatot, mint a 2. páncélosadosztály Pusztakamarásnál zsidókat kivégző magyar katonái esetében?¹⁶⁷

Az eljárások anyaga alapján az 1. páncélosadosztály I.b osztályának tagjai mind a sarkadi tevékenységük előtt, mind ezt követően atrocitásokat követtek el. Kozma Andor már Arad térségé-

160 USHMM RG-25.004M Reel 42. File 40030, item 47. ASRI dosar 83/1945. 86. Macskássy Alajos Jenő kihallgatási jegyzőkönyve, 1945. augusztus 8.

161 USHMM RG-25.004M Reel 42. File 40030, item 47. ASRI dosar 83/1945. 91. Nagy Ferenc nyilatkozata, 1945. augusztus 3. 92. Szemes Gyula nyilatkozata, 1945. augusztus 3.

162 Dánielisz 2008: 234.

163 MNL PVL IV.801.a 81. dob. 285/1944. A m. kir. rendőrség vidéki főkapitánya. Helyzetjelentés Nagyszalontáról. 1944. október 5.

164 Vö. Fóris 2023: 622, 638.

165 Zácói Tivadar vezetésével 1944. szeptember 12–13. éjszaka a Sarkadtól északnyugatra fekvő hókai rizstelepre dobtak le egy 11 fős szovjet partizánosztagot. A deszantosok hamar lelepleződtek, így nem vállalkozhattak eredeti céljuk, a sarkadi lőszerraktár felrobbantására. Az ejtőernyős-elhárítás keretében a helyi csendőröket, polgárőröket, leventéket, a gyulai helyőrséget és a helyben állomásozó németeket is bevetették a partizáncsoport felszámolására. A 11 főből csupán 4 fő tudott elrejtőzni a Hajdúság és Nyírség erdeiben a szovjet csapatok megérkezéséig, a többiek tűzharcban elesetek vagy fogságba ejtették őket.

166 Shepherd 2025.

167 Kovács 2021.

ben is razziákat hajtott végre,¹⁶⁸ 1944. október és 1945. január között pedig több férfit is megkínzott és ölt meg a hadseregből való dezertálás, vagy éppen szökött katonák bújtatása vádjá miatt.¹⁶⁹ A kötegyáni razziában közreműködő Temesváry Ede zászlóst 1951. augusztus 4-én azért végezték ki, mert 1944. november–decemberében, Rákoscscaba térségében, az említett alakulat kémelhárítójaként egy feltételezett katonaszökevényt és két civilt kivégezt.¹⁷⁰

A tettesprofil leginkább az osztály vezetőjének, Kubányi Györgynek, az életpályájában fedezhetjük fel.¹⁷¹ A két világháború közötti magyar szórakoztatóiparban dalszerzőként, színészként és népszínmű-rendezőként is feltűnő Kubányi György már a Nemzeti Hadseregben is tisztként szolgált.¹⁷² Erről a szolgálatáról további információink nincsenek, így azt sem tudhatjuk, hogy mennyiben működött közre a különítményesek atrocitásaiban. Húsz évvel a Nemzeti Hadseregből való, 1920. december 1-i, leszerelését¹⁷³ követően azonban ismét a Honvédségben találhatjuk. 1941. október 20-án SAS-behívóval mozgósították Kubányi tartalékos főhadnagyot, és november elején már az I. gyorshadtest keretében ki is került a szovjet hadműveleti területre. Szembetűnő, hogy az ekkor a Kolozsvári Nemzeti Színház rendezőjeként dolgozó Kubányit az I. honvédkerület kémelhárító osztálya hívta be.¹⁷⁴ A magyar 2. hadsereggel kivonuló 23. könnyűhadosztálynál is kémelhárítóként működött. Ezzel a tevékenységével egyszerre érdemelte ki, 1943-ban, a II. osztály Vaskeresztet,¹⁷⁵ és adott alapot arra, hogy két évvel később, 1945. szeptember 24-én, a Szovjetunió Belügyminisztériuma Különleges Tanácsa 10 év javító kényszermunkatáborban letöltendő szabadságvesztésre ítélje. A magyar állambiztonsági szerveknek eljuttatott, rendkívül szűkszavú anyagok alapján nem ismert, hogy milyen bűncselekmények miatt ítélték el Kubányit. A Szovjet Büntetőtörvénykönyv kémkedésre vonatkozó 58-6. szakasza alapján ítélték el a megszállt területeken végzett „hírszerző-diverziós jellegű feladatok” miatt.¹⁷⁶ Dokumentumok hiányában nem megállapítható, hogy az egyébként 2000-ben az orosz hatóságok által rehabilitált Kubányit egyszerűen csak beosztása miatt ítélték el, vagy több, a 2. hadsereg mögöttes területén tevékenykedő magyar kémelhárítóhoz hasonlóan valóban közreműködött atrocitásokban.¹⁷⁷ Az azonban bizonyosan megállapítható, hogy az 1. páncélosadosztály I.b osztálya által 1944 végén elkövetett további bűncselekményekben kulcsszerepe volt. Kubányi 1947–1951 folyamán háborús bűnökért kivégezt beosztottjai (Kozma Andor, Temesváry Ede, Péter Barna) jellemzően Kubányi parancsára vagy tudtával hajtották végre az atrocitásaikat.

Ezzel szemben viszont a dobozi gyilkosságot elkövető csapatcsendőrök többsége esetében nem ismert, hogy a Kötegyánon és Méhkeréken végrehajtott razziákon, az ezt követő kihallgatásokon és a dobozi tömeggyilkosságon kívül részt vettek volna más atrocitásban is.¹⁷⁸ Csupán Tóth József

168 BFL VII.5.e 21847/1949. 77–78. Mravetz János tanúvallomási jegyzőkönyve. Budapest, 1947. május 10.; 126–127. Tóth Sándor kihallgatási jegyzőkönyv. Budapest, 1947. május 10. 159–160.; Kárpáti Lajos kihallgatási jegyzőkönyv. Budapest, 1947. május 12.; 171–172. Kozma Andor kihallgatási jegyzőkönyv. Budapest, 1947. június 16.; 247–248. Kozma Andor kihallgatási jegyzőkönyv. Budapest, 1947. május 9.

169 A Kozma Andor elleni eljárás középpontjában elsősorban a Budapest térségében elkövetett bűncselekmények álltak. BFL VII.5.e 21847/1949.

170 ÁBTL 3.1.9. V-106621. 30. Budapesti Államügyészség Temesvári Ede elleni vádirata. 1950. január 12.; Bársony 2015: 66. Az ügy rövid összefoglalását lásd *Jeltelenül elföldelve. A politikai megtorlások során életüket vesztett személyek (1945–1967) – Temesvári Ede bűnügye.* (<https://jeltelenul.hu/index.php/temesvari-edebunugye>; utolsó hozzáférés: 2026. január 27.).

171 Hasonló megközelítésben foglalkozik személyével: Csősz 2024: 258–259.

172 Schöpflin (szerk.) 1929: 59.

173 *Rendeleti Közlöny a Magyar Királyi Honvédség számára. Személyes Ügyek* 1921. április 30. 331.

174 ÁBTL. 3.1.9. V-103593. 6–8. HM 73930./8.b.-1941. Kubányi György tart. fhdgy. nt. viszonyba visszahelyezési ügye.

175 BA MA RH 7/2505. 116. Gen,Kdo.z.b.V.Raus Verleihungsliste Nr. 1 für E.K.2.Kl. [1943. február 10. után]; *Honvédségi Közlöny. Személyes Ügyek* 1943. június 9. 809.

176 ÁBTL III. 9.1. 1. doboz (II. sorozat) 1. sz. melléklet Kubányi György. Orosz Föderáció Főügyészsége Katonai Ügyészség. Kubányi György rehabilitációs bizonyítványa. 2000. december 1.; Uo., 4.1. A-872. Szovjet állambiztonsági szervektől átvett anyagok I. 327. A magyar állampolgárokra vonatkozó kompromittáló adatok 11. sz. jegyzéke, 36; Bársony 2015: 60.

177 A szovjet feltárás hiányosságaira mutat rá, hogy a szovjet állambiztonság két külön személyként kezelte a 2. hadsereg mögöttes területén tevékenykedő Kubányi György főhadnagyot és a Rákoscscabán 1944 végén atrocitásokat elkövető „Kubányi századost”. ÁBTL 4.1. A-872. Szovjet állambiztonsági szervektől átvett anyagok I. 327. A magyar állampolgárokra vonatkozó kompromittáló adatok 11. sz. jegyzéke, 36.

178 Megjegyzendő, hogy a csendőrök esetén egyáltalán nem vizsgálták azt, hogy a gettósítás és deportálás idején részt vettek-e a zsidóellenes intézkedések végrehajtásában.

csendőrőrmester esetében merült fel, hogy az I.b osztály kémelhárítóihoz hasonlóan részt vett mind az Arad, mind a Rákócscsaba térségében végrehajtott razziákon,¹⁷⁹ viszont a dobozi tömeggyilkosságon túlmutató tevékenységét nem vizsgálták az 1956-os nyomozás és bírósági eljárás során.

Összességében megállapítható, hogy a kivégzésekben résztvevő személyeknek – Kubányin kívül – nem volt keleti fronti tapasztalata. Mindez persze nem jelentette azt, hogy az intézményi kultúrán belül ne hathatott volna a szovjetellenes propaganda, azonban ezek középpontjában nem a romák álltak. A háborús brutalizáció forrását inkább az 1944. szeptemberi harcokban fedezhetjük fel, amelynek során a polgári lakosságon is túlmutató erőszakalkalmazásról beszélhetünk. Így Nagyszalontán két sebesült szovjet katonát egy átvonuló német alakulat katonája lőtt agyon arra hivatkozva, hogy nekik parancsuk van arra, hogy ne ejtsenek foglyokat.¹⁸⁰ Kötegyánon egy, a településen visszamaradt magyar származású román katonát fogtak el a magyar katonák, akit előbb megvertek, majd egy százados parancsára, „mint román kém”, egy légvédelmi futóárkban agyon is lőttek.¹⁸¹

NAGYSZALONTA HOSSZÚ ÁRNYA

Nagyszalontát követően a magyar polgári és katonai adminisztráció következetesen szovjet kollaboránsként kezdte kezelni a cigány lakosságot. A Fővezérség kémelhárító és hírszerző osztálya arra az állítólagos hírre reagálva, hogy Tiszakeszinél a szovjetek a romákat géppisztolyokkal szelrezték fel, azt javasolta, hogy „mivel a cigányok hasonló oroszbarát magatartása Nagyszalontán is észlelhető volt, azonnali országos jellegű intézkedés volna célszerű”.¹⁸² Ugyan a déli hadművelleti terület kormánybiztosa a romákkal szemben, azok közrendet veszélyeztető tevékenységére hivatkozva, már október 16-án lakhelyelhagyási tilalmat rendelt el,¹⁸³ a roma lakossággal szemben 1945 januárjában és februárjában születtek meg azok a BM-rendeletek, melyek a roma lakosság, a romák internálását és fokozott rendőrfelügyelet alá való helyezését rendelték el arra hivatkozva, hogy azok „az ideiglenesen megszállva volt községekben és városokban az erőszakoskodásokban, fosztogatásokban és az ellenséggel való együttműködésben, továbbá a felszabadulást követő napokban is a fosztogatásban” közreműködtek.¹⁸⁴

A szovjet csapatok előre nyomulásával párhuzamosan Magyarország egyre nyugatabbi területein végeztek ki romákat fosztogatás és kollaborálás vádjával. Így például a dobozi tömeggyilkossággal egynapon a Hajdú megyei Pocsajon legalább 3 cigányt végeztek ki, a további gyilkosságokat pedig csak a szovjet csapatok tűzérségi tüze akadályozta meg. Jászkarajenőn október 10. környékén 14 főt, november 30-án a Tolna megyei Lengyel községben további 14 romát lőttek agyon tábori csendőrök. A romaellenes erőszak legvéresebb időszakát Fejér vármegye 1945. januári ideiglenes visszafoglalása hozta el. 1945. január–februárban Lajoskomáromban 16 főt, Szolgaegyházán 72 főt, Szabadbattyánon 26 főt, Várpalotán pedig, a Grábler-tónál, 118 székesfehérvári és várpalotai romát, a várpalotai vár oldalánál pedig további 5 főt végeztek ki.¹⁸⁵ „Cigányok vezették Erdélytől kezdve legtöbb helyen erdei utakon vagy mocsaras területeken át a szovjet előreküldött járőreit.”¹⁸⁶ – igazolta Vajna Gábor belügyminiszter a szélsőjobb oldali képviselőknek a romák elleni fellépést az 1945 januárjában a németek által visszafoglalt északnyugat-dunántúli területeken.

179 MNL BéVL XXV.10.c B.551/1956. Jegyzőkönyv Kalocsai György kihallgatásáról. Békéscsaba, 1956. március 12.; Jegyzőkönyv Tóth József kihallgatásáról. Békéscsaba, 1956. március 16.; Balázs László tanúkihallgatási jegyzőkönyv. Békéscsaba, 1956. február 28.

180 USHMM RG-25.004M Reel 42. File 40030, item 47. ASRI dosar 83/1945. 93. Macskásy Alajos Jenő kihallgatási jegyzőkönyve, 1945. augusztus 1.

181 BFL VII.5.e 21847/1949. 69. Paksi Sándor és Paksi Sándorné tanúvallomási jegyzőkönyv. Kötegyán, 1947. május 14.; Szabadi (szerk.) 2016: II. köt. 272.

182 MNL OL K 63 1944-24/7. 12825/1944. 9. Oroszok által megszállt területek helyzete. 6. kerületi parancsnokság jelentése 1944. X. 24-én.

183 Karsai 1992: 117–118

184 Csősz 2024: 256; Karsai 1992: 129–133; Ungváry (szerk.) 2005: 491–492.

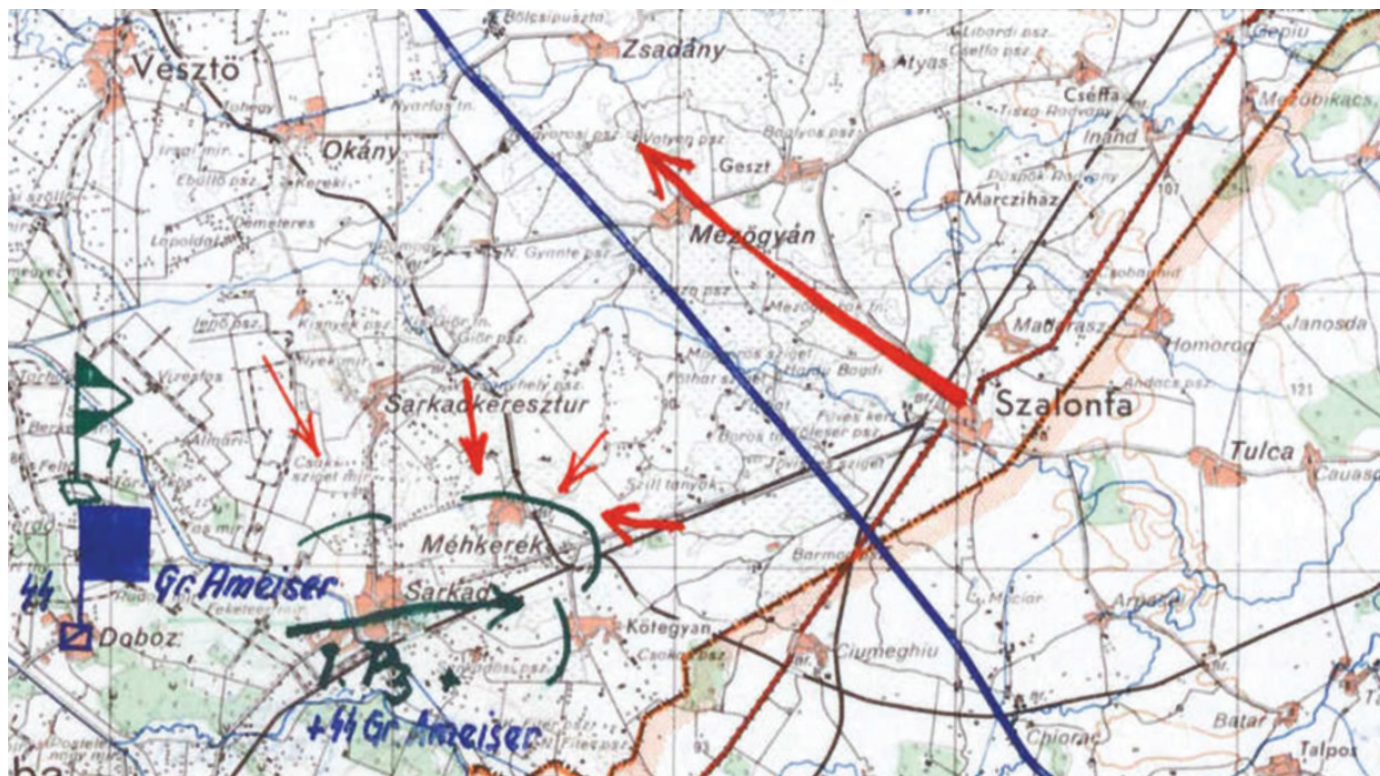
185 Bársony–Daróczi 2015: 77–111; Harmat 2015: 13–15; *Hungarian Roma During World War II* [Database].

186 MNL OL K 18. Törvényhozók Nemzeti Szövetsége Sopronban tartott üléseinek jegyzőkönyvei, 199. (1945. február 6.).

Ily módon a nagyszalontai és dobozi tömeggyilkosságok nem az egyes magyar alakulatok egyedi atrocitásaként értékelhető, hanem annak az erőszakhullámnak a részeként, mely végigsöpört az ország területén 1944 szeptembere és 1945 áprilisa között.¹⁸⁷ Miközben a magyarországi polgári lakosságot a Magyarországot ért bombázások révén közvetlenül is érte háborús veszteség, sőt, a magyarországi zsidóság gettósítása és deportálása révén magával a genocídiummal is találkozott, az év őszéig nyílt tömeggyilkosságokra nem került sor az ország területén. A frontvonal mögötti területeken a visszavonuló magyar és német csapatok viszont a saját polgári lakosság egyes rétegeivel szemben is erőszakosan léptek fel. Ebben egyszerre játszott közre a szélsőjobb- oldali kormányzat radikalizációja, a háborús pszichózis, valamint a csapatok brutalizációja is.¹⁸⁸

Ennek az erőszaknak a célkeresztjébe a helyi romák két okból kerültek. Egyfelől, a harcokat övező fosztogatás- és nemi erőszak hullámban való vélt vagy valós roma részvételtől szóló hírek azokat a közbiztonsági előítéleteket igazolták vissza, amik évtizedek óta jelen voltak a rendvédelmi és közigazgatási szervek szakkiadványaiban. Másfelől, a romák vélt vagy valós együttműködése a szovjet csapatokkal elfedte más társadalmi csoportok kollaborálását. Ennek következtében 1944–1945 fordulóján a korábban meglévő „kóbor” vagy „dologtalan cigányok” és a stabil egzisztenciával bíró romák közötti különbségek egyre inkább elhalványultak az egyre radikálisabb és erőszakosabb politikát folytató magyar szervek szemében.

TÉRKÉPMELLÉKLET

Hadihelyzet Nagyszalonta térségében, 1944. szeptember 29.¹⁸⁹

IRODALOMJEGYZÉK

1941. évi népszámlálás. *Demográfiai adatok községenként. (Országhatáron kívüli terület).* Budapest, 1990.

¹⁸⁷ Erről lásd Csősz 2024.

¹⁸⁸ Erről összefoglalóan lásd Fóris 2026.

¹⁸⁹ Федеральное государственное казённое учреждение Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации Ф. 500 Оп.12469 Д. 292. Unterlagen der Ia-Abteilung der Heeresgruppe Süd: Karte zur Lage der Truppen der Heeresgruppe Süd sowie den Angriffsrichtungen der Roten Armee vom 29. September 1944. (térképrészlet).

- A m. kir. honvédség és csendőrség tisztjeinek és hasonlóállásúaknak 1942. évi rangsorolása. Budapest, 1942.
- A m. kir. honvédség és csendőrség tisztjeinek és hasonlóállásúaknak 1944. évi rangsorolása. Budapest, 1944.
- A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. I: A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Budapest, 1912.
- Hungarian Roma During World War II. Anti-Roma mass killings in Hungary, 1944–1945. [Database]. Nagyszalonta 1944. 10. 02. (<https://hungarianromaww2.mnl.gov.hu/en/mapping/#anti-roma-mass-killings/nagyszalonta>; utolsó hozzáférés: 2026. január 27.).
- Konfliktustérképek, Magyarok, románok, zsidók: etnikai konfliktusok Erdélyben 1918–1945 [Adatbázis] Társadalmi Konfliktusok Kutatóközpont (http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_maps&view=map&layout_id=6&tmpl=itr&Itemid=192; utolsó hozzáférés: 2026. január 27.)
- Balogh Imre 1970: Adalékok Doboz község felszabadulásának történetéhez. *Békési Élet* (5.) 1. 119–125.
- Bársony János 2008: A romák sorsa az 1940-es évek második felében Magyarországon. *Múltunk* 1. 222–256.
- Bársony János 2015: Cigányok viharban – Biharban: elfeledett tömeggyilkosságok nyomában. *Deliberationes* (8.) 2. 53–67.
- Bársony János 2024: *Samudaripen. Romák sorsa a holokauszt idején* 3. Budapest.
- Bársony János – Daróczi Ágnes 2015: *Kali Trash, Pharrajimos, Samudaripen: fekete félelem, szétvágatás, legyilkolás. A romák sorsa a holocaust idején Magyarországon* II. Budapest.
- Bene János – Szabó Péter 2003: *A magyar királyi honvéd huszár tisztikar 1938–1945*. Nyíregyháza.
- Borus József 1969: Békés megye felszabadulása (1944. szeptember – október 7). *Békési Élet* (4.) 3. 393–420.
- Cornea, Lucia 2005: *Contribuții la o istorie a orașului Salonta în perioada interbelică, 1919–1945*. Oradea.
- Csősz László 2024: Slaughtering the Scapegoats: Anti-Roma Violence in Hungary in the last Months of World War II. Holocaust. *Studii și cercetări* (16.) 1. 233–274.
- Dánielisz Endre 2008: Nagyszalonta a 20. században. Nagyszalonta.
- Faur, Antonio 2002: *Raporturile militarilor sovietici cu populația și administrația din vestul României (județele Arad, Bihor și Sălaj) (1944–1945)*. Oradea.
- Faur, Antonio 2003: *Comportamentul militarilor sovietici în județele din vestul României (1944–1945)*. Vol. I–II. Oradea.
- Fóris Ákos 2018: Szovjet állampolgárok a magyar hadbíróságok előtt. In: Juhász József – Szvák Gyula (szerk.): *Tertium datur. Írások Krausz Tamás 70. születésnapjára*. Budapest. 271–279.
- Fóris Ákos 2023: Szovjet atrocitások és háborús propaganda. Dokumentumok Nagyszalonta 1944. szeptemberi megszállásához. *Lymbus. Magyarországtudományi forrásközlemények* (21.) 615–647.
- Fóris Ákos 2024a: Masakre Rómov v tieni frontu – masové vraždy v Salonte a Dobozi, október 1944. In: Ristveyová, Katarína (szerk.): *Druhá svetová vojna a spoločnosť*. Banská Bystrica, 170–190.
- Fóris Ákos 2024b: Romaellenes tömeggyilkosságok a frontvonal árnyékában – Nagyszalonta és Doboz, 1944. október. *Újkor.hu* 2024. szeptember 26. (<https://ujkor.hu/content/romaellenes-tomeggyilkosságok-a-frontvonal-arnyekaban-nagyszalonta-es-doboz-1944-oktober>; utolsó hozzáférés: 2026. január 27.).

- Fóris Ákos 2026: A Circle of Violence: Hungarian Troops, Shifting Roles, and the Transfer of Experiences across the Eastern Front, 1941–1945. *The International History Review* (48.) 2. 223–241 (<https://doi.org/10.1080/07075332.2026.2630027>).
- Gidó Attila 2022: Mit tudunk (eddig) az észak-erdélyi cigányok sorsáról (1940–1944)? In: Molnár Judit (szerk.): „Ellenállni a gonosznak” *Tanulmányok a 70 éves Karsai László tiszteletére*. Szeged, 233–249.
- Harmat József 2015: *Roma holokauszt a Grábler-tónál: a székesfehérvári és várpalotai cigányok tömeges kivégzése Várpalotán 1945-ben*. Veszprém.
- Illésfalvi Péter – Szabó Péter 2010: *Erdélyi bevonulás, 1940*. Barót.
- Jakus János 1997: *A Magyar Királyi Honvédség IV. önálló hadteste és a belőle kifejlesztett 3. hadsereg működése 1944. szeptember 2-től október 5-ig terjedő időszakban*. Budapest.
- Karsai László 1992: *A cigánykérdés Magyarországon, 1919–1945. Út a cigány holocausthoz*. Budapest.
- Kereskényiné Cseh Edit (szerk.) 2008: *Források a Békés megyei cigányság történetéhez. Dokumentumok a Békés Megyei Levéltárból 1768–1987*. Gyula.
- Kertesi Gábor – Kézdi Gábor 1998: *A cigány népesség Magyarországon. Dokumentáció és adattár*. Budapest.
- Kovács Szabolcs 2018: *Csoportos perek a kolozsvári népbíróság előtt*. Clio Műhelytanulmányok, 1. (<https://epa.oszk.hu/03400/03463/00001/pdf/>; utolsó hozzáférés: 2026. január 27.).
- Kovács Szabolcs 2021: *A nagysármási zsidók meggyilkolása, 1944. szeptember 16–17. Magyarok, románok és zsidók a magyar katonai megszállás időszakában*. Budapest.
- Kovács Szabolcs 2023a: Etnikai atrocitások Erdélyben (1944). *Erdélyi Krónika* 2023. június 11. (<https://erdelyikronika.net/2023/06/11/etnikai-atrocitasok-erdelyben>; utolsó hozzáférés: 2026. január 27.).
- Kovács Szabolcs 2023b: A II. világháború Sármáson id. Teleky Dezső naplójának tükrében. *Erdélyi Krónika* 2023. szeptember 17. (<https://erdelyikronika.net/2023/09/17/reszletek-idosebb-teleky-dezso-naplojabol>; utolsó hozzáférés: 2026. január 27.).
- Könczei Csongor 2009.: *Hogyan lett a Kodobákból Codoba? Másodlagos identitásváltások egy mezősegi cigánymuzsikussal családnál*. Cluj-Napoca/Kolozsvár. (https://www.ispmn.gov.ro/uploads/ISPMN_25_x_to_web.pdf; utolsó hozzáférés: 2026. január 27.). (Műhelytanulmányok a romániai kisebbségekről, 25).
- Lattenstein Dániel 2005: A Vörös Hadsereg jelenléte Székesfehérváron és környékén (1944. december 2. – 1945. március 23.) A civil lakosságon elkövetett erőszakos cselekmények. *Belvedere Meridionale* (17.) 7–8. 39–62.
- Leiner Gyula 1975: Államhatalom, államigazgatás, közállapotok a megye felszabadulásától az ország felszabadításáig. In: Dér László – Szabó Ferenc (szerk.): *Békés megye 1944–1945-ben. A felszabadulás és a népi demokratikus forradalom első esztendeje a Viharsarokban*. Békéscsaba, 53–236.
- Marosvári Attila 2024: *Vérengzés Apátfalván (1919. június 23–24.) Erőszak, ellenállás és megtorlás a román katonai megszállás idején*. Budapest.
- Miklós Tamás 2023: „A cigánykérdés a cigányok elhelyezésével megoldva nincsen.” Források az 1942. évi esztergomi cigány-szabályrendelet megalkotásához. *Romológia* 18. 77–96.
- Minaszjan, M. M. 1970: Délkelet-Európa népeinek felszabadítása. In: *Hazánk felszabadulása 1944–1945*. Budapest, 15–125.
- Ölvedi Ignác 1969: Adalékok a német–magyar katonai viszony alakulásához (1944. szeptember 8-a után) és a 'debreceni' hadművelet előkészítéséhez. II. rész. *Hadtörténelmi Közlemények* (16.) 4. 587–603.

- Ölvedi Ignác 1970: *A budai vár és a debreceni csata: Horthyék katasztrófapolitikája 1944 őszén*. Budapest.
- Petrilla Aladár 1943: A cigány lakosság száma Magyarországon. *Népegészségügy* 268–272.
- Schöpflin Aladár (szerk.) 1930: *Magyar Színművészeti Lexikon. A magyar színjátszás és drámairodalom enciklopédiája*. III. kötet. Budapest.
- Shepherd, Ben H. 2025: *The Wehrmacht, Its Allies, and "Partisan Threats"*. In: Fulbrook, Mary – Matthäus, Jürgen (eds.): *The Cambridge History of the Holocaust. Volume II: Perpetrating the Holocaust: Policies, Participants, Places*. Cambridge, 146–168. <https://doi.org/10.1017/9781108990158.009>
- Suba János 2016: Erdély határvédelme 1940–1944. *Rendvédelem-történeti Füzetek* (26.) 51. 75–86. <https://doi.org/10.31627/RTF.XXVI.2016.51N.75-86P>
- Szabadi István (szerk.) 2016: *Krisztusban nyert erő: A tiszántúli református gyülekezetek háborús krónikája, 1944–1945*. I.-II. kötet. Debrecen.
- Számvéber Norbert 2023: *Az alföldi páncéloscsata. Harcok a Tiszántúlon, 1944. október*. Keszthely.
- Szilágyi Aladár – Szűcs László 2016: A tragikus tizenennyolcastól Arany letört bajuszaig. [Interjú Dánielisz Endrével]. *Erdélyi Riport* 2016. július 22. (<http://erdelyirport.ro/portre/a-tragikus-tizenennyolcastol-arany-letort-bajuszaig>; utolsó hozzáférés: 2026. január 27.)
- Ungváry Krisztián 2005a: *A magyar honvédség a második világháborúban*. Budapest.
- Ungváry Krisztián 2021: *Budapest ostroma*. Budapest.
- Ungváry Krisztián (szerk.) 2005: *A második világháború*. Budapest.
- Ványai Márton 2024: Ma 80 éve történt a pernyéspusztai vérengzés. *Qubit* 2024. október 10. (<https://qubit.hu/2024/10/10/ma-80-eve-tortent-a-pernyespusztai-verengzes>; utolsó hozzáférés: 2026. január 27.).
- Vincze Gábor: *Romániai magyarság történeti kronológiája. 1944–1989*. [Adatbázis] ELKH Társadalomtudományi Kutatóközpont. Kisebbségkutató Intézet. 1944. szeptember 26. (<https://kisebbssegkutato.tk.hu/adatbazis/erdely-torteneti-kronologiaja-1944-1989>; utolsó hozzáférés: 2026. január 27.).